

عەبدولرەزاق بەدرخان و چالاکییەکی وی یێن سیاسی دماوہی جەنگی جیہانیی ئیکێ دا ١٩١٤-١٩١٨

پ.ه.د. طارق ئەحمەد شیخو

پشکا میژوو / فەکولتیا زانستین مروقایەتی

زانکویا زاخۆ

Tariq.shekho@yahoo.com

رێکیش جبرائیل حجی

پشکا ژوو / فەکولتیا زانستین مروقایەتی

زانکویا زاخۆ

rekeshjibraeel@gmail.com

پوختە:

عەبدولرەزاق بەدرخان دەهێتە هژمارتن ئیک ژ کەسایەتیێن کوردیێن بەنیاس ل دەستیێکا سەدی بیستی، ژبەرکو خزمەتەکا بەرچاڤ پیشکیشی بزاڤا رزگار یخووازا کوردی کرێ، و دەهێتە هژمارتن پلاندانەر و ئەنداز یاری دروستکرنا پەپوهندیێن کوردی روسی، و ئەڤ چەندەژی بو وی یەکی قەدگەریت عەبدولرەزاق دیپلوماتکارەک بوو دناڤا دەولەتا ئوسمانیدا، و ریک بو خوش بوویە تیکەلیێ دگەل دیپلوماتکار یێن روسی دناڤا دەولەتا ئوسمانی دا بکەت، دگەل قی چەندی وی پەپوهندیێن باش دگەل هەندەک ریکخستنیێن ئەرمەنی هەبوویە، و ئەڤ چەندە هەمی بونە ریکخسکەر داخووازا هاریکاریێ ژ روسیا بکەت ژبو ئەنجامدانا چالاکیێن خو یێن سیاسی ل دەقەر یێن کوردی ب تاییەت یێن گریڤای ب هەژموونا روسی قە، و وەک یا دیار ئەڤ هەلوێستی وی بەرامبەر دەولەتا ئوسمانی دزڤریت بو دوو ئەگەر یێن سەرەکی ئەوژی: هەستی نەتەواپەتی یێ عەبدولرەزاق بەدرخان، و یا دووی ل دەمی عەبدولرەزاق ژ پوستی وی هاتیە لادان و کەل و پەلین وی ژئ هاتیە وەرگرتن و هاتیە سونگورکرن تاییەت پستی کوشتن رداوان پاشای سالا ١٩٠٦.

گرنگیا قی قەکولینی دزڤریت بو وی چەندی کو مە هەولدان کرینە رۆلی سەرکردایەتی یێ عەبدولرەزاق بەدرخان د دروستکرنا پەپوهندیێن کوردی روسی دماوہیەکی کو دەهێتە هژمارتن گرنگترین و مەترسیدارترین قوناغ د دیروکا هەچەرخ دا ئەوژی د قوناغا جەنگی جیہانیی ئیکێ دا ١٩١٤-١٩١٨ دیارکەین.

ئارمانج ژ قەکولینی دیارکرنا رۆلی کوردان د قوناغی دا ب ئارمانجا دەرکەفتن ل بن دەستەھلاتا دەولەتا ئوسمانی، ئەوا پشکا هەرە مەزنا کوردستانی لژیر زالگەھیا وی، و هەولدانا عەبدولرەزاقی بو رازیکرنا مللەتی خو ل بن هەژموونا ئوسمانیان بەهێنەدەر ب ریکا هەقەپیمانیا روسیا ژ پێخەمەت ب دەستقەئینانا مافین رەواپین سیاسی و نەتەوہی یێن گەلی کورد.

پەپتیێن سەرەکی: عەبدولرەزاق بەدرخان، کورد، روسیا، ئەرمەن، جەنگی جیہانی یێ ئیک

پیشه کی :

عه بدولره زاق کورۆی محمه د نه جیب کورۆی به درخان پاشا، وه ک ئیک ژ که سایه تیبین دیارین سه رده مۆ خو دهیته هژمارتن، یین کو خزمه ته کا باش پیشکیشی بزافا رزگار یخوازا کوردی کری، و روله کۆ به چراف د دیروکا کوردان دا هه یه چ ل نافا دام و ده زگه هین ده ولته تا ئوسمانی و چ دبزافا رزگار یخوازا کوردی و هه ولا وی د گریدانا په یوه ندیان دگه ل لایه نی دهره کی مینا روسیا و ئیرانی وه ک ده ولته تی، هه فسنور دگه ل ده ولته تا ئوسمانی.

ئه ف فه کولینه پیکهاتیه ژ دهرازینکه ک و سۆ ته وهران، د دهرازینکی دا ل ژیر نافونیشانین (کورتیه ک ل دور ژیاننامه یا عه بدولره زاق به درخان تا ده ستپیکا جهنگی جیهانیی ئیکی ۱۸۶۴-۱۹۱۴) چهند تیشکه ک مه ئیخستینه سه ر ده ستپیکین عه بدولره زاقی تا ده ستپیکا جهنگی، سه بابه ت ته وه رۆ ئیکی ئه وی ل ژیر نافۆ (عه بدولره زاق به درخان و پالپشتیکرنا کوردان بو روسیا د ده مۆ جهنگی جیهانیی ئیکی دا ۱۹۱۴- ۱۹۱۸) باس ل چه وانیا پالپشتیا عه بدولره زاقی و کوردان بو روسیا هاتیه کرن، هه روه سا ته وه رۆ دووی (عه بدولره زاق به درخان و سه رکیشیکرنا هیزه کا چه کدار دژی ده ولته تا ئوسمانی) دفی ته وه رۆی ئاماژه ب چالاکی و پشکداریا نافهاتی د به ره یی روسیادا هاتیه کرن، سه بابه ت ته وه رۆی سیی و دویمه یی دا (په یوه ندیین عه بدولره زاق به درخان ب ریکخستین ئه رمه نی) هاتیه باسکرن، و لدویمه یی ژی ئه نجامین فه کولینی و په راویژین روهنکری و لیستا ژیدهران و کورتیا فه کولینی ب هه ردوو زمانین عه ره بی و ئینگلیزی هاتینه ریزکرن.

دهرازینک: کورتیه ک ل دور ژیاننامه یا عه بدولره زاق به درخان تا ده ستپیکا جهنگی جیهانیی ئیکی ۱۸۶۴- ۱۹۱۴

عه بدولره زاق کورۆی محمه د نه جیب به درخان پاشای بوتان، ل سالا ۱۸۶۴ ل باژیری ئیستانبول ژدایکبوویه، نافیری د بیره وه ریین خودا ته که زۆی ل وی چهندی دکه ت کو ل سالا ۱۸۶۴ ژ دایک بوویه، ژبه ر کو ده مۆ ل سالا ۱۹۱۰ بیره وه ریین خو دنقیسیت د ده سه ته واژه یه کن دا

دبیژیت: « نوکه ژیی من ۶۶ ساله » (جهلیل، ۲۰۰۰، ۱۵)؛ هه روه سال ده مۆ دادگه هکرنا وی ل سالا ۱۸۹۲ ل سه ر توهمه تا ره فینا وی ژ ئیستانبولۆ، ئاماژه ب نافۆی خو و ژیی خو دکه ت، و دبیژیت: « ئه زۆی ل ئیستانبولۆ هاتیمه سه ر دونیایی و موسلمانم و ل سه ر ریچکا (حه نه فی) مه، و دیار دکه ت کو نوکه ژیی وی ۲۷ سالن^(۱) BOA, BEO, :G.no, ۲۶۴: D.no، ۲۰۰۵-۰۵)، وه ک یا دیار پتیا کوردان ل سه ر ریچکه یا شافعی نه، له وما ناهیته زانین کا ئه گه ر چنه عه بدولره زاقی خو ب تاگری ریچکا حه نه فی دیار کریه. بابی وی محمه د نه جیب پاشا چه ندین پله و پوستین کارگیری د ده ولته تا ئوسمانی دا وه رگرتینه، و ل چه ندین ده فهرین دهرقه ی کوردستان مینا به عله به ک ل لوبنانی و گزیرتین یونانی و چه ندین ده فهرین دی بویه ریقه به ر، له وما عه بدولره زاق به درخان زاروکینی و گه نجاتیا خو ل دهرقه ی کوردستان دهر باز کریه، عه بدولره زاق ژخیزانه کا پیکهاتی ژ چوار برا و سۆ خویشکا بوو (Safiye, ۲۰۲۱، ۹۱-۹۲).

ل زاروکینیا خو زمانین روژه لاتی و فه ره نسی دخوینیت، دو یقدا بو ماوه یی چه ندین سالان بوویه فه رمانبه ر د وه زاره تا دهرقه دا، ل سالا ۱۸۸۹ پوستی سکرتری سیی د بالیوزخانا ئوسمانی ل پترسبورگ ل روسیای وه رگرتیه، و ل سالا ۱۸۹۰ بوویه سکرتری سیی دبالیوزخانا ئوسمانی ل ته هرانی پایته ختی ئیرانی، پشتی تیکچوونا په یوه ندیان دنافه را وی و حکومه تا ئوسمانی دا، ل ئه یلولا ۱۸۹۲ ژ تورکیا ره فی و هاته باژیری سیفاستپول ل روسیا و ژ ویری چوو یه ته فلیسی (جهلیل، ۱۹۹۹، ۱۹۱)، پشتی فه گه ریای ژبه ر شه ره زایا وی وه ک سه روکی ته شریفاتین کوچکا سولتان عه بدولحه میدی دووی (۱۸۷۶-۱۹۰۹) هاته ده ستیشانکرن (یحیی، ۱۹۸۸، ص ۱۲۷-۱۲۸). و ل دو یف ئه فان بزافان دیارد بیت کو عه بدولره زاق به درخان شاره زا بوو د زمانین روسی و فارسی و فه ره نسی و تورکی دا.

ل نیسانا ۱۹۰۰ عه بدولره زاق و نوژدارا نه مساوی هیریت هورنیک هه فزینی پیک دینن، و دبه خودانی کوره کی ب نافۆ (نه جیب ۱۹۰۱-؟)، و کچه کۆ ب نافۆ (له یلا ۱۹۰۳-۱۹۸۶)، لئ ئه ف هه فزینیا وان به رده وام

نەبوو، ل ئادارا ۱۹۰۴ ژیکفەبوون (Safiye, ۲۰۲۱, ۹۹-۱۱۳).
 ل ۲۳ ی ئادارا ۱۹۰۶ سەرۆکی شارەداریا ئیستانبولی
 ردوان (رضوان) پاشا (۱۸۵۵-۱۹۰۶)^(۳) د رویدانه کۆ دا دهیته
 کوشتن و عەبدولرەزاق و مامی وی عەلی شامل ب کوشتنا
 وی دهیته توهمەتبارکرن، لەوما دهیته دەستەسەرکرن و
 دویرئێخستن بو تەرابلوسا روژنافا ل وهلاتی لیبیا، و تا
 دەستپێکین سالا ۱۹۱۰ دەمینتە د زیندانئ قە (سەردهشتی،
 ۲۰۲۰، ل ۴۸ و دەسەردا)؛ ژێدەرە کۆ دی دیاردکەت کول
 ئیلونا ۱۹۱۰ دهیته ئازادکرن (Henning, 2018, 308)، ل دەمی
 بریارا لیخوشبوونئ بو عەبدولرەزاق بەدرخان هاته دان،
 هەر زوی دەست ب ئێخستن کوردان کر و ل دەفەرئ
 کوردی یین جودا کار ژبوی خەبات و ئوتونومی کر، و
 بانگەشەیا یاخیبوونئ ل دژی دەسەلاتا ئوسمانی و ئیتیحادیان
 کر (Safiye, ۲۰۲۱, ۱۳۳). ژبەرکو روسیا دوژمن دەولهتا
 ئوسمانی بوو قئ چەندی عەبدولرەزاق بەدرخان هاندا
 وئ چەندی تاگریا خو بو روسیا دیارکەت، وی دپایتهختی
 دەولهتا ئوسمانی دا په یوهندیین باش دگەل بالیوزی روسیا
 (چاریکوف) ی هەبوون، و ل ئەیلولا ۱۹۱۰ وی داخواز ژ
 حکومەتا روسی کر رهگەزناما روسی ب وی ببهخشن، و پلانا
 خو بو وان ئاشکەرا کر کو وی دقیت سەرهلدانه کا گشتی
 ل باکووری کوردستانئ ریک بیخیت، و دەولهتەکا کوردی
 ل ژیر چاقدیری و هاریکاریا روسیا رابگههینیت (Safiye,
 ۲۰۲۱, ۱۳۴).

هەلبەت چالاکیین سیاسی و کومەلایهتی یین عەبدولرەزاقی
 دماوهیی ۱۹۱۰-۱۹۱۲ ب شیوهیه کۆ سەرەکی د ئاراسته کری
 بوون ژبوی ریکخستن سەرهلدانئ سەرتاسەری یین گەلی
 کورد ل دەولهتا ئوسمانی، و ئیک ژ مەبهستین عەبدولرەزاقی
 بو فان بزاقان ب دەستفەئینانا پشتگیریا دارایی و لوجستی یا
 روسیایه، دگەل قئ چەندی دان پیدان ب میر عەبدولرەزاقی
 وەک سەرکردهی سەرەکی و ریکخه رئ سەرهلدانئ هاته
 بەخشین (خورشید، ۲۰۰۷، ل ۱۵).

عەبدولرەزاق هەول دا کوردین نافخوهیا ئیرانی و ناڤا
 دەولهتا ئوسمانی دا بەرپێخو بدەنه روسیا، و دژایهتیا ئیرانی و
 ئاینین دی ژ نهکەن، بو قئ مەبهستێ دچیتە باژیری ماکو
 ئەوئ دکەفیتە سەر سنوری دناڤهرا هەردوو دەسته لاتناریین

ئیران و ئوسمانی دا، ل بهارا سالا ۱۹۱۱ په یوهندی ب سەرۆکی
 هوزا شکاک (سمکۆیی شکاک ۱۸۷۵-۱۹۳۰)^(۴) کر (محەمهەد،
 ۲۰۰۹، ۱۵۹؛ جلیل، ۲۰۰۰، ۲۶-۲۷).

هەژێ گوتنی یه، ل دەمی بزاقین عەبدولرەزاقی ل سەر
 سنوری دهاتنه کرن پتیرا ژێدەرەن بەحس ل وئ چەندی
 دکەن، کو وی بتنی هاندانا هوزان ژبو تیکدان و بەرسنگرتنا
 دەولهتا ئوسمانی دکر، لئ وی بخو ئیکسەر شەرنه کریه و
 پتیرا دەمی خو ل تەفلیسی بریه سەر و ل ویری ئاکنجی
 بوویه، و جارەن دهاته تەبریژ و ئورمی و خوئ (D.no:694,
 BOA, BEO G.no:1-6.05). سەبارەت ئەو کار و بزاقین
 عەبدولرەزاقی ئەنجام داین ب تایبەت دقئ ماوهیی دا، دبیتە
 جهئ په سنا چەندین کەسین دیدەفان دوی دەمی دا، مزگین
 بەخشی ئینگلیزی (ویگرام) دەمی دگەشتە کۆ دا دهیته
 کوردستانئ، ناسناقئ (پاشای کوردستانا ئیکگرتق) د دانیتە
 سەر عەبدولرەزاقی، دبیت ئەف ناسناقە پشتی وەرگرتنا
 بەرپرسایهتیا کومەلا ئیرشادی (۱۹۱۳)، ب عەبدولرەزاقی
 هاتبیتە بەخشین (توفیق، ۲۰۱۲، ۴۰۷).

سەبارەت لایهنتی رهوشەنبیری دژیانا عەبدولرەزاق
 بەدرخان دا جهه کۆ تایبەت هەبوو، ژلایئ سمکۆین
 شکاک و جیگری بالیوزی روسی ل خوئ قە پشتەقانیه کا
 مەزن لئ هاته کرن، ئەقە بونە ئەگەر ل دەستپێکا ۱۹۱۳
 کومەلەک ب ناڤئ (جیهان زانی- جیهاندانی)^(۴) ل باژیری خوئ
 هاته دامەزراندن (جلیل، ۱۹۸۴، ص ۸۰)؛ ئیک ژ چالاکیین
 کومەلئ ل روزا ۲۲ چریا ئیکئ ۱۹۱۳^(۵) ئیکەم قوتابخانا
 کوردی ل باژیری خوئ هاته قە کەرن، تیدا چەندین
 بابەتین جورا و جور دەهاتنه خواندن (سوئی، ۲۰۲۲، ل ۲۸۱-
 ۲۸۳). قوتابخانە ب زمانئ کوردی بوو، لئ ئەلیفبیا روسی
 دهاته بکارئینان، ژبەر کو وان ددیت کو برگهیی دەنگی
 یین زمانئ کوردی پتر دگەل وئ ئەلیفبیا دگونجن، و
 ژهەژێ یه بیژین کو دناڤا وان وانیهان، وانیه کا سەرەخو
 هەبوو ئەوژێ فیرکنا زمانئ روسی و نیشاندا قوتاییان بو
 هونەرئ روسی (التآخی، ع ۱۴۹۱، ۲۰ تشرین الثاني ۱۹۷۳).
 هزروریین روسان و عەبدولرەزاقی دقئ قوتابخانئ دا
 ئیک بوون، روسیا دقیا کومەکا رهوشەنبیر ژفان قوتاییان
 پهیدا بکەت کو دپاشه روژێ دا گریدای روسیا بن و بنه

کورد دئی پشتهفانیی ل وی کهن ژبه چهند ئه گهرهکا: ئه گهری ئیککی ههولا کوردان بو بو رزگار بوون ژبن دهستههلاتا ئوسمانیان و فارسان ددهمهکی دا کو ههستت نه تهوهیی لدهف کوردان یی بهرزبوویه، و ئهف چهنده ژلایئ روسیان ب بهرچاف هاته وهرگرتن ب تایهت کو سنورین دهقه رین کوردی ئیزیکی سنورین روسیانه، ههروهسا ئه گهری دووی بو وی چهندی دزفریت کو روسیا دهلیقهیه کا باش دیت نه تهوین ژ تورک و فارسان جودا وه کو فشارهک لسه ههردوو دهوله تان ئوسمانی و ئیرانی بکاربینیت، بهر و فاشی دهوله تین دی یین زلهیز ئه وین دوی ده می دا په یوه نندیین باش دگهل ههردوو حکومه تان دژی هه بزافه کا رزگار یخوازی هه ی (حصاف، ۲۰۰۹، ۱۶۹-۱۷۰).

یا دیاره روسیا دفا هه چ نه بیت کوردین روژه لاتئ بیخهته ژیر کونترولا خو، ژبه رکو دزانی دپاشه روژه کا ئیزیک دا دئی که فیه دهه ری دا دگهل دهوله تا ئوسمانی، لهوما ب هه می شیویه کی هاندان و پشتهفانی سهرکرده یین کورد دکر ئیک ژوان عه بدولره زاق بوو و مووچه یه کی سالانه بو وی ته رخان کر بوو، ده لگه نامه یه کی دا ئه ف چهنده دیارد بیت، ده می فه رمانداری له شکه ری یازدی یئ ئوسمانی ل مه عموریه عه زیز (خه ربوت) ئی نامه یه کی بو باب عالی ده نی ریت ل ۲۳ گولنا ۱۹۱۴، یا تیدا هاتی: «عه بدولره زاق به درخان ژلایئ روسیان فه وه که سه روکی سه رجه م هوزین کوردین ئیرانی هاتیه نیاسین، و سالانه ۱۶ هزار روبل [پارئ رووسی] وه ک مووچه بو هاتیه ده ستیشان کرن، و دوی کونگره یئ عه بدولره زاق به درخان ل خو ی ب سه ر په رشتیا چیرکوفی ئه نجامدای کو سه روکین هوزین خو ی تیدا ئاماده بیون، تیدا ریکه فینه تیکدانئ دنا ف کوردستانئ دا بکه ن، ههروه سا بریار هاتیه دان هی رشی بیهنه سه ر خالیین سنووری، و روسیا ژی هه ورامان و کویه و سنورین ئیرانی هه می ئیخستینه بن ده ستئ خو، و ده ست ب پرچه ککرنا هوزین سه ر سنوری کرینه، و ب ریکا سمکو ی و عه بدولره زاق به درخان ئه ف پیکوله هاتینه کرن (BOA, BEO, D.no: ۶۹۴, G.no: ۱-۲۲۴).

دفی بارودوخئ ئالوز و هه ستیار دا کوردستان ب کریار

ئه گهری به یز ئیخستنا هه ژمونا وی ل ده قهری، ده رامبه ر دا عه بدولره زاقی هه مان بوچوون هه بوو، لهوما پالپشته یه کا مه زن ژلایئ وه زاره تا ده رقه یا روسیا ل فی قوتا بخانی دهاته کرن (Reynolds, ۲۰۱۱, ۴۳۶).

هه له به ت کومه لا جیهاندانی نه بتنی کومه له یه کا ره وشه نیبری بوو، به لکو داخواز دکر لیک ئیزیک بوونه کا گیانی دنا فه را کورد و روسیان دا هه بیت، عه بدولره زاقی ب نافئ کومه لئ ب ریکا بالیوزئ رووسی ل خو ی داخواز ژ حکومه تا روسی کر روژه لاتناسئ خو یئ ئه رمه نی-روسی (ی.ا. ئوربیللی ۱۸۸۷-۱۹۸۷)^(۱) به نی ریه کوردستانئ بو مه رما دانانا ریزمانا زمانئ کوردی، و دروستکرنا فه رهنه گا کوردی-روسی^(۲)، و وه رگیرانا ئه ده بیاتین روسی بو زمانئ کوردی، ههروه سا داخووا فه کرنا پشکا کوردی ل په یمانگه ها روژه لاتناسی ل باژیرئ (بترسبورگ) کر، هه له به ت پشتی ماوه یه کی ل سه ر داخووا وی پشکا کوردی ل باژیرئ نافریهاته فه کرن (ره ش، ۲۰۱۸، ۴۶).

ته وه ری ئیککی: عه بدولره زاق به درخان و پالپشتیکرنا کوردان بو روسیا د ماوه یئ جه نگی جیهانیئ ئیککی دا ۱۹۱۴-۱۹۱۸

روژه لاتا نافین ب گشتی دوی ده میدا ببو جه ئ گرنگی پیدانا هه می ده وله تین زلهیز مینا روسیا و بریتانیا و ئه لمانیا و فه رهنسا، و ژبه رکو کوردستان به شه ک ژ روژه لاتا نافینه، و ب ئه گهری جه ئ وی یئ ستراتیجی بو به رژه وندیین فان ده وله تان یا گرنه گ بوو، لهوما وان ده وله تان ب هه می ریکان کار ژبو بنه جه کرنا هیز و دهسته هلاتا خو ل وی ده قهری کرن، و ئه فه بونه ئه گهری په یدابوونا دوو به ره یین هه فدژ ل سه ر هنده ک به شین ده وله تا ئوسمانی (أحمد، ۱۹۸۴، ۲۱-۲۹).

ل دومایا سه دی نوزدی روسیا دیت کو یا فه ره مفای ژ کوردان وه رگریت ب ئارمانجا لاوازکرنا دهسته هلاتداریا ئیستانبولئ و ته هرائئ، ژبه ر کو لاوازکرنا وان دئی بیته ئه گهری دهسته ئینانا سه رپشکین زیده تر دنا ف هه ردوو ده وله تان دا، بوچوونا روسیا ل سه ر وی چهندی بوو کو

کوردان بکەت ژبو گەهشتن ب مافین خو، و ژبلی وی وی باوهری ب چ دەولهتین دی یین ئەوروپی نەبوو کو بشین قی چەندی بکەن، ژبلی قی چەندی بریتانیا پروژەیی بەرفەرەوانخواریا هەژمونا خو ل دەقەرە روژەلاتا نافین هەبوو، لەوما د هزرا وی دا نەبوو کو داخواریا هاریکاریی ژی بکەت، ئەفە و ب تایبەتی هەقەپیمانێ وی (سمکۆ) ی بخوژی باوهری ب بریتانیا نەبوو، سەرەرای قی چەندی بریتانیا ژی ب دژی لیک نیزیکیبونا کورد و روسیا بوو (حاجی، ۲۰۰۵، ل ۱۳۶).

زیدەباری وان ئەگەرەن، ئەگەرێ سەرەکی یی عەبدولرەزاق پالدای کو نیزیکی روسیا بیت، داخاریا وی ب سیاسەت و کەلتور و زمانی وان بوو، ب تایبەت ل دەمی د بالیوزخانا ئوسمانی ل روسیا کاردکر، بو ماوهیەکی کیم شیا تیکەلیەکا باش دگەل بەرپرسی وان بکەت، لەوما نافیری ب مەرەما بجهینانا پروژەیی خو یی سەرەخوی و وەرگرتا مافین رهوایین مللەتی کورد هەولا وی چەندی دا کو هەر چ ریک هەبن ژ پیخەمەت فان ئارمانجا بکاربیت، هەلبەت وی ئەف چەندە باش دزانی بیی هاریکاریا دەرەکی نەشیت ئارمانجین کوردان ژبوی سەرەخوی جی بەجی کەت.

ل دەستییکا پەیدا بوونا جەنگی جیهانی دوو هەلویست دناف کوردان دا هەبوون، پتیا سەرۆک هوز و دەرەبەگ و سەرکیشین ئایینی، پشتەفانیا دەولهتا ئوسمانی کرن ئەوا ئەف شەرە ب (شەرێ پیروز) ب ناف کری، هەلبەت سەرکیشین ئایینی رۆلەکی گرنگ د وروژاندنا هەستەن خەلکی دەرژەوندیا ئوسمانیان دا هەبوو، سەبارەت ئاراستەیی دووی، پتیا سەرکردین سیاسی و پارتین نەتەوهیی یین تازە دامەزراندی و پتیا چینا رهوشەنبیرین کورد، هوسا ددیتن کو پیتقی یە مفای ژ ناستەنگین ئوسمانیان دشری دا بینن بو گەهشتن ب ئارمانجین مللەتی کورد، بو قی مەرەمی پشتەفانی و تاگریا دەولهتین هەفدژین دەولهتا ئوسمانی دکر، و روسیا ب هەقەپیماننا ژ هەمی نیزیکیتر بو کوردا د دیتن، و ئەف هەلویستە کەفته بەر پیلەکا ناستەنگین مەزن و نەشیا جەتی خو ب دروستی دکومەلگەهی کوردی دا بکەت (رسول، ۲۰۱۳، ۱۴۴).

بو گورەپان و نافەندا شەری دناقەرە ئوسمانی و روسیا، دەهەمان دەم دا هیزا ئاشوری- ئەرمەنی ب بریا ر و پالپشتیا بەریتانیا و روسیا خالا وهچەرەخانێ و نەرینی یا دیروکی بوو ل سەر ژناقەرنا خەونا کوردان و ئەو پرسین گریدای ب چارەنقیستی نەتەوا کوردقە (سۆفی، ۲۰۲۱، ۳۰۵).

هەلبەت دوژمناریا دیروکی و یا بەردەواما هەردوو دەولهتین ئوسمانی و روسی ئەو کیشانە د شەرەکی مەزندا، ژلایەکی دقە ژنەجامی شەری بەلقان یی ئیکتی ۱۹۱۲- ۱۹۱۳ ئەوی دناقەرە دەولهتا ئوسمانی و هەقەپیمانیا چوار قوولی (یونان، مونتنیگرو، سربیا، بولگاریا)، ئوسمانی شکەستن و ریکەفتنما لەندەن ل گولانا ۱۹۱۳ هاتەبەستن، دئەجامدا پتیا ئەردین ئەوروپی یین ل ژێردەستەلاتا ئوسمانیان ژ دەستی وی هاتە دەر، روسیا ژی دقیا دەولهتا ئوسمانی زیدەتر لاوازیت دا بشیت هاتن و چوونەکا بی کیشە و ئارام د بەندەرین ئیستانبۆلی (بسفور و دەرەنیل) دا بکەت ژبەرکو تاکە ریکا روسیایە بو گەهشتن ب ئافین گەرم (مەبەست پی دەریا نافەرەست)، لەوما بەردەوام پشتەفانیا جودا خواز و گروپین چەکدار دژی دەولهتا ئوسمانی ل روژەلات و روژناقا دکر (دریفوس، مارکس، بوادوفان، ۱۹۹۵، ص ۳۵۵-۳۵۹).

هەژبە ئامازە پی بهیتەکرن کو ئەگەرین چوونا پشکەک ژکوردان بەرەف روسان فە ل دویف گوتینن میجەر نیل^(۹) بو وی چەندی فەدگەرینیت، کو کورد نەدشیان ئارمانجین خو بجهینن بیی هاریکاریا لایەنەکی دەرەکی، و هاریکاریا روسان بو گەلین بەلقانی ب ئارمانجا رزگار بوون ل ژیر دەستەلاتا ئوسمانیان، کورد پالدان کو پالپشتیا روسیان بکەن، د هەمان دەم دا ئەگەرێ عەبدولرەزاق پالدای روسیا هەلبژیریت و داخازا هاریکاریی ژوی بکەت، هەبوونا ناکووکیی دناقەرە ئوسمانی و روسیا دا، وی دقیا مفای ژفی هەفرکیی وەرگریت ژبو بەرژەوندیا خو و دامەزراندنا دەولهتا کوردی، و هەندەک دیروکنقیسین دی ئەگەرێ بەر ب نەچوونا عەبدولرەزاقی بو دەولهتین دی یین ئەوروپی ژبوی دویریان وان ژکوردستانی فەدگەرین (هەروزی، ۲۰۰۴، ۶۰)؛ و ب بوچوونا عەبدولرەزاق بەدرخانی روسیا تاکە لایەنە بشیت هەفکاریا

کوردان دکهنه ئه گه ره کئی هه ره سه ره کئی تاگریا کوردان بو دهوله تا ئوسمانی دسه ری دا، و ئه ف هه فرکیا کوردی- ئه رمه نی ژلایئ ئوسمانیان قه دهاته بکارئینان ژ پیخه مهت وه رگرتنا پشته فانی هوزین کوردی ژبو وی (Koc, 2012, 174-175).

سه بارهت هه لویستئ روسیا ل هه مبه ر عه بدولره زاق به درخان، دیپلوماتکارین روسی دوو هه لویست هه بوون، یا ئیکئ: بالیوزئ روسی ل ته هران (ماکلوفسکی کوزک) چه ندین جارن داخاز کر بوو هاریکاریا وی نه هئته کرن، دگه ل ریقه به ری ده مکی یئ وه زاره تا ده رفه یئ روسیا (نیراتوف) ئالوگوریا چه ندین نامه یان کرینه، و هوسان دیارکره کو عه بدولره زاق هنارتیه کئی نه ئینی و تایه تیئ تورکانه ژبوی ئالوزکرنا بارودوخیئ سه ر سنورئ یئ هاتیه هنارتن بو ئیرانی، نیراتوف هوسا بو ماکلوفسکی نفیسیه: « پشت به ستن ب هنده ک پیشه اتان و پروپاکنده یین ئوسمانی ژی دیارکرینه کو عه بدولره زاق هنارتیه کئی مه یه بو ده قه ری، له وما بو مه دیار بوویه کو عه بدولره زاق به درخان که سه کئی گومان لیکریه، نه م ب گومانین کو وی که رب ژ تورکان قه بن و وه فاداری مه بیت»، و جیگری بالیوزئ روسیا ل ورمئ ژی هه مان بوچوون هه بوو، ئه ف هه لویستئ ئوسمانی مه ره م پیئ دویره فتنه روسیا بوو ژ عه بدولره زاقی. هه لویستئ دوویئ یئ نوینه ریئ قه وقاز بوو، کاخانوفسکی دیبژیت: «بومن وه سا دیار بوو کو عه بدولره زاق به درخان که ره کا مه زن ژ حکومه تا نوکه یا ئوسمانیان هه یه، و سه بارهت نه ندامین ئیتیحاد و ته ره قی دیبژیت بو ئه وه ی بگه هنه ئارمانجین خو ریکین جوراو جور بکار دئینن، و ژبو به رژه ونیدیئ خو تیروور ئیناینه دناف وه لاتی دا و ده سته لاتداریه کا زوردارانه ل سه ر گه لیئ خو بریقه دهن»، هه ر ئه و داخوازیئ هاریکاریئ یین عه بدولره زاق به درخان ژ بالیوزخانا روسی ل ورمئ کرین کارتیکرن ل گه له ک بوچووئین دیپلوماتکارین روسی کرن، دیپلوماتکاره کئی روسی (گولنییف) کو پیشتر گومان ژ هه فسوزیا عه بدولره زاق به درخان بو روسیان هه بوو، پشتی نه دروستیا گومانین وی بو وی دیار بووی، هوسا بو وه زاره تا ده رفه دنقیسیت» ده مئ عه بدولره زاق هاتیه

پینگا قین روسیا بو مه ره ما پرچه ککرنا هوزین کوردی یین تاگریئ وی، به رپر سیئ ئوسمانی ژی هانداینه داخوازی بکه ن هوزین کورد ئه ویئ دبه ره یئ وان دا ژی به ئینه پرچه ککرن، ئه قه دننامه ییا سه در ئه عزه می دا دیارد بیت ده مئ بو وه زاره تا شه ری ل ٢٤ گولنا ١٩١٤ هنارتی تیدا داخوازی کره له شه کریئ یه ده ک ل سه ر سنوری به ئینه زیده کرن و پرچه ککرن، و هوزین گریدای ب دهوله تا ئوسمانی ژی به ئینه پرچه ککرن (BOA, BEO, D.no:694,G, no:225). له وما هه ر ل ده سته ییکا شه ری سمکویئ شکاک و عه بدولره زاق به درخان و سه یه ته هائیئ نه هری ریکه فتنه یه ک دگه ل روسیا قه یسه ری مورکرن کو ببنه هه قه یما تیت وی و پیکفه دئیک به ره یئ هه فپشک دابن (باشا، ١٩٩٧، ٩٣-٩٤). هه رچه نده روسیا باوه ریبه کا باش ب عه بدولره زاق به درخان و سمکویئ شکاک و سه یه ته های هه بویه دئ شین هژماره کا مه زن ژ هوزین کوردان بو لایئ وی قه راکیشن، دفان ده مان دا عه بدولره زاق به درخان ل ماکویئ بو بالیوزئ روسیا دا دیارکرن کو هه می هوزین ده قه ری ل ژیر فه رمانا وی نه و بو قئ وان سویند خاریه، ژبه ر قئ چه ندئ عه بدولره زاقی هه می شیانین خو مه زاختن ژ پیش روسیاقه ده قه را روژه لاتئ ئه نادوئی ژبو وی مسوگه ر بکه ت، و ئه ف هه فکاری یه تا شوره شا ئکتوبه را سالا ١٩١٧ دبه رده وام بوون (Ayna, 2018, 149) دسه ر هه می هه ولدانین سه رکرده یین کورد ب تایه ت عه بدولره زاق به درخان کو نه هئلن گه لیئ وان ئیزیکی دهوله تا ئوسمانی ببن، لیئ نه شیان تاگریا هوزین کوردی ب ده سته خو قه یینن، به لکو دسه ر هه می نه راز یووئین وان به رامبه ر حکومه تا ئیتیحادیان هه ی، پتیریا وان نه چوونه دبه ره یئ هه فدیژئ دهوله تا ئوسمانی دا، ژبه رکو کورد کاریکته ریئ کاریگه ر بوون دیاسه تا ده قه ری دا، له وما هه ولین حکومه تا ئوسمانی دبه رده وام بوون تا کو شیان به ری شه ر ده ست پیئ بکه ت تاگریا پشکا هه ره مه زنا کوردان ب ده سته خو قه یینن، هه له به ت فاکته ریئ ئاینی کاریگه ریا سه ره کی ل سه ر قئ چه ندئ هه بوو، لی دیروکناس فاکته ریئ ئه رمه نیان و دوژمناتیا وان بو کوردان و خه ونا دامه زراندنا دهوله ته کا ئه رمه نی ل سه ر ئه رد و واری

تەوهری دووین: عەبدولرەزاق بەدرخان و سەرکیشیکرنا
هێزەکا چە کدار دژی دەولەتا ئوسمانی

پشتی عەبدولرەزاق بەدرخان سەرەدانهک بو روسیا
کری و کومبوون ئەنجام داین، پاش ل روسیا فەگەریای، بو
دان و ستاندن ل سەر پیشهاتهین دوماهی و دەرئەنجامین
شورەشا بەدلیسی و دیارکرنا کار و بەرنامەیی سیاسی یی وان
کومبوونەک ل باژیری خۆی دگەل شیخ و ریهسیین کوردان
کر و دوئی کومبوونی دا چەندین بریار و یاداشت دەرکەفتن،
ژفان خالان پیکهاتبوو: بریاردان بزافەکا سەرانسەری دژی
دەولەتی بەرەفکەن، و ئەقی چەندی پیتقی یە تیزیکی
پینج سەد پارچین چەکی ئەوین روسیا پیشکیشی مە کرین
ل سەر سەرۆکین هوزان بهینه بەلاقە کرن، هیرشکرنا ل سەر
هیزین سنوری، ب تایهت پاسەوانین تابوران، ژبو مەرەما
لەشکەری^(۱۰)، هزرا کوردایه تی ل دەف وان بلقین، و هییدی
هییدی کریارین نافخوی ل وان دەفەران بەرفرەتر لی
بهینه کرن. ب هیچ رەنگەکی هیرش ل سەر ئەرمەن و نستورپان
ناهیە کرن، حکومەت بنتی یا ئارمانجداره. لی دەستپیکرنا
شەری مەزن هەمی پینگاف و سیاسەتا دەفەری گوهوری
و هەمی هەولین پاشا زادهیین بەدرخان و سەرۆک هوزین
کوردان تووشی شکهستنی بوون (Koç, 2012, 171-173).

ل دەستپیکرا سالا ۱۹۱۴ عەبدولرەزاق بەدرخان داخواز
ژ دەستهلادارین روسیا کرن، پشتهفانیا وی بکەن وەکو
سەرۆکی دەفەرین کوردستانا ئیرانی بهیتە نیاسین، و بو
قی مەرەمی ئامادهیی یا خو دەربری دەست رەگەزنامەیا
ئیرانی بو خو دروست بکەت، هند ژ بەرپرسین روسی مینا
فوروچوف رداشکوف ئەف هەلویتت عەبدولرەزاقی ب بلند
هەلسەنگاند، و دیارکرنا کو ریکخستنا کوردین ئیرانی دی
بیتە ئەگەر کوردین تورکیا ژی دپاشەرۆژی دا بکەفنه ل ژیر
کاریگەریا مە، لی دەستهلالاتا روسی ل سەر قی داخوازی
رازی نەبون، ب بەهانەیا ئەف کارە دی بیتە ئەگەری تیکچوونا
پهوهندی دگەل ئیستانبول (جلیل، ۱۹۸۴، ۸۵-۸۶).

بەری جەنگی جیهانی ئیکتی چالاکیین عەبدولرەزاق
بەدرخان دگەل روسیا ل سەر سنوری ئیرانی بلەز و خورپ

بالیوزخانەیا مە پەنابەر بەر ئالیی روسیا داکو خو ل ژیر
سیهەرا وی ب پارێزیت، ب قی رەفتاری گومانین من نەمان،
دەستپیکتی عەبدولرەزاق دقیا دگەل تورکان پیکهاتنه کی
بکەت تا وی دەمی خو ریک بیخیت و نەخشەیین خو
جی بەجی بکەت، گەلەک پشت بەستت ب هاریکاریین
مە یین لوجستی کریه، و ب راستگویی کەرب و نەقیان ژ
تورکان هەیه و دەرمانبەر دا ئەم خویش دقین «(جەلیل،
۱۹۹۹، ۱۹۴-۱۹۵). فەرمانبەرین روسی بو زیدەتر بهیزکرنا
رۆلی روسیا دنای کوردان دا ل دەفەری، هەزدرکن مفا
ژ کەسایه تیەکی دیار و خودان ریزەکی وەکو عەبدولرەزاق
بەدرخان بینن، و وەسا بخو دانا بوون کو ئەفە کارتەکا
باشە دەستی وان دا، عەبدولرەزاق بەدرخان گوتبو
کاخانوقسکی» ئەز وەک لایەنگرەکی روسیا دی کارەکی
وەسا کەم کو نەخشەیین روسیا ل کوردستان بەرچافت
دیارییت، و دی کوردان ژی ژبو هەفسوزیا روسیا هان دەم
«(جەلیل، ۱۹۹۹، ۱۹۴).

ب شیوهیەکی گشتی سیاسەتا روسیا بەرامبەر
کوردان دوی دەمی دا نەیا رۆن و ئاشکەرا بوو، و جورە
رەگەزپەرستیهک ل دەف وان هەبوو کو ژبو پاراستنا
بەرژەوندیین خو ل دەفەری پالپشتیا خو بدەنە سەر
ئەرمەن و ئاشووریان ل جەهی کوردان، ژبەرکو جورە نە
باوهریهک ب کوردان هەبوو، لی دسەرقتی چەندی را
دناقبەرا سالی ۱۹۱۰-۱۹۱۴ ژبەر زولما ئیتیحادیان پشکەکا
مەزن ژ سەرۆک هوز و سەرپاتین کوردان بەر ب بەرەیی
روسیافە چوون (علی، ۲۰۰۳، ص ۲۴۹). ژبەر ئەگەری ئایینی
و نەتەوهیی مافی روسیا بوو باوهریا خو ب کوردان
نەئینن و پشتهفانیا ئەرمەنی و ئاشووریان بکەن، ژبەرکو
بزافا نەتەوهیی یا ئەرمەنی خودان ریکخست و ئارمانجین
دیاریبوون و ل سەر هەمان ئایینی وان بوون.

ههژی گوتنی یه عهبدولره زاق به درخان دگهل سه رکردابه تیا گشتی یا له شکه ری روسی بوو، ل دویف ژیده ران به حس ل وی چه ندی دکهن کو ئه و شیا به حکومته کا کوردی ل ده فه را (چالديران) ئه وا دکه فیه ته روزهل تا باژیرئ وانئ ب دامه زرینیت، وله شکه ره کن بچویک ژ هوزین کوردی یین ده ور به ری ئورمیئ و وانئ پیک ئینا، مینا هوزین (حهیده رانی، ملان، شکاک)، و قی له شکه ری هاریکاریین گرنگ پینشکیشی یه که یین له شکه ری یین روسی ل ئورمیئ و وانئ کرن، و ئه فه د دان پیدانیین له شکه ری روسی ژی دا ئاماژه پیئ هاتیه دان، زیده باری قئ چه ندی چه ندین به یاننامه و راسپارده یان ژقئ حکومتئ ده ریخستینه (یحیی، ۱۹۸۸، ۱۳۲؛ خورشید، ۲۰۰۷، ۱۶). لی ل گور دویفچوونئ دهیچ به لگه نامه یه کی و زیده ره کی دبروکی یئ ره سن دا به حس ل قئ حکومتئ نه هاتیه کرن، و چ ئاماژه بو وی چه ندی نینن، هه ره سا ب له شکه ری خو یئ کیم عهبدولره زاق به درخان نه دشیا حکومتئ دامه زرینیت.

ژلایئ خوفه روسیا ژی عهبدولره زاق وه ک سه رکردئ مه زنی هوزان دایه نیاسین، هه ره وه کی دنامه یه کی دا دیاردییت، ژ باب عالی و وه زاره تا نافخو و ریقه به ریا ئاسایشا گشتی ب ره نگه کی نفیسینا نه ئینی (شیفه دار) ب ئیمزا وه زیری ل ۸ چریا ئیکئ ۱۹۱۴ بو ویلایه تا وانئ هنارقی یه هوسا هاتیه نفیسین: «ویلایه تا ئه رزه رومئ راگه هاندیه کو ب ریکا ژیده ره کی جهئ باوه ریئ هاتیه زاین، عهبدولره زاق به درخان یئ هاتیه ماکو و یئ بوویه میهفانئ بالیوزخانا روسی، و دیاریه ک ژلایئ بالیوزی فه قودیکه کا تویتنی ژ زیقی هاتیه دروستکرن و نیشانا خاچی ل سه ره بوو بو هه می سه رکردین کوردین جه لالی یا ئیرانی هاتینه فریکرن، هه ره سا ناسناقئ سولتانئ هوزان (سلطان العشائر) ب عهبدولره زاق به درخان هاتیه به خشین و پتريا سه رکردین هوزان ژی به یعت و باوه ری داینه نافهاتی...» (BOA, BEO, D.no:45, G.no:215).

ل ده می جه نگی جیهانی ده ستپیکری عهبدولره زاق به درخان ل ئیرانی بوو، هه ره زوی ده ست ب چالاکیین خو و هاندانا کوردان ل دژی ئوسمانیان کر، و بوئه گه ری

بوون، و به رده وام ل سه ره هیلا (وان و ته فلیس و ته بریز و خو ی و ورمئ و قوتور) هاتن و چوون دکر (Ayna, ۲۰۱۸، ۱۴۳)، و به رده وام ده ولین پراکیشانا کوردان بوویه بو لایئ روسیا، و ژبو قئ مه ره می چه ندین کوومبوون دگهل سه رکردین کوردان کریه، ل ۳۰ گولانا ۱۹۱۴ وه زاره تا ده رفه یا ئوسمانی نامه یه کی بو وه زاره تا شه ری ده نیپریت و دووپاتیا قئ چه ندی دکه ت، تیدا دیارکریه عهبدولره زاق دگهل شیخئ بارزانئ [عهبدولسه لام بارزانئ] ل مه هابادی ل نیزیکئ ئورمییه کوومبووینه، ده مان ده م دا یه که یین سه ربازی ل ته بریزئ و جولفایئ هاتینه کیمکرن، هه ره سا وان دگهل سه روک ئه رکانتین شه ری یئ پوو سی (ناندرئ قیسکی) هه ول ژینخه مه ت ئیکگرتنا ئه رمه نان دگهل کوردان داینه (BOA, BEO, D.no:694, G.no:1-226).

عهبدولره زاق به درخان هه ولا کومفه کرنا چه کداران دبن بریار و راسپارده یین روسی کریه، له وما به رپر سین ئوسمانی ل نافه راستا گولانا ۱۹۱۴ وه زاره تا کاروبارین ده رفه یا روسی ل وی چه ندی ئاگه هدارکریه کو عهبدولره زاق و که سه کن دی ب نافئ سه عید به گ یئ هه ولا کومفه کرنا (چه تان) دهن، و نیازا وان ئه وه هیرشی بکه نه سه ره ده وله تامه، له وما داخواز ژ روسیا کرینه عهبدولره زاق ژسه ر سنوری دویریخن، به لی روسیا ئه ف چه نده په تکر، لی ده مان ده م دا به رپر سین روسی نامه ک بو چیرکوفی هنارت و داخاز ژئ کر، جاری هه می هه ولین خو یین دوژمنکاری دژی ده وله تا ئوسمانی براوه ستینیت (لازاریف، ۱۹۸۹، ۳۸۰).

ده وله تا ئوسمانی وه سا هزر دکر کو ده سته لاتدارا راسته قینه یا ئیرانی دوی ده می دا روسیا، ئه فه نامه یه کی دا دیاردییت، ده می ل ۲۱ خزیرانا ۱۹۱۴ بالیوزئ ئوسمانی ل ته هرانی ژبوی وه زاره تا ده رفه هنارقی، تیدا ئاماژه ب وی چه ندی دکه ت، دنوکه دا عهبدولره زاق به درخان ل ته بریزئ یه و شیخ عهبدولسه لام بارزانئ ل ئورمیئ یه، و دبیزیت مه چه ندین هه ولدان کرینه عهبدولره زاق بهیته دویریخستن و شیخئ بارزان بهیته راده ستکرن، لی بی ئه نجام بوون، ژبه رکو بالیوزئ روسی ل ئورمیئ حاکمئ ئه زه ریجانئ یه، و ئه و والی و حاکمین ئیرانی بریقه ده ت (BOA, BEO, D.no:694, G.no:1-238).

هاریکاریا لهشکهری روسی شیان سنورۆ ئوسمانی ل نیزیکی ماکوۆیی تیبیه رینن، لی ئەف پلانه ژلایۆ لهشکهری ئوسمانی فه هاته ژناقبرن، ههلبهت بهرپرسایهیتا عهبدولرهزاقی نهیا ب ساناهی بوو دشهري جیهانی دا، نه بتنۆ کومفه کرنا لهشکهری هوزان بوو، بهلکو هوزین کوردی ژ دوژمنان فه کهت، ژ پێخه مهت پیکینانا هه فه پیمانتهیه کا کوردی، ههر بوقی چهندی چهن دین نامه بو که سایه تین کورد مینا (کور حوسین پاشای) سه روکی هوزا حهیده رانی، و (جه میلۆ چه تۆ) ژ گارزانۆ، و که سایه تین ساسونۆ (عه لی یونس) هنارتینه، و داخوازا پشته فانی ژبو روسیا ژۆ کرینه (Henning, 2018, 318).

تیک ژوان نامه یان ل دو ماهیین سالا ۱۹۱۴ بو شیخ سه عید پیران هنارتیه، یا تیدا هاتی: «شیخۆ ئەزیز، ئەز ته وه ک هزرمه نده کۆ هه ره مه زن دینم، تو دینی خوبه خشین کوردان ژبوی بهرژه وندیئا ئوسمانیان خو دهافینه گورپانا شه ری و خو دده نه کوشتن، ئانکو وان دقیت ههر وه ک بهنده یین ئوسمانیان مینن، و سه رانین هوزین کوردی ب درویشمین ئاینی هاتینه خاپانن، هیقی یه قی رهوشۆ ب دویمایه ک بینن، لهوما داخواز ژته دکه م دگه ل فه رماندارۆ وی لهشکهری کوردان باخقی و و رازی بکه ی کو ژ نافا شه ری دویربکه فن، ئەگه ر وان خواسته کا نه ته وه یی هه بیته، بلا ژ پێخه مهت نازادبوونا کوردستانۆ ب مه زینن» (Serhati, 2018, 43)؛ پیران، ۲۰۱۲، ۳۰۵-۳۰۶، شیخۆ پیران ژۆ ئەف داخوازیا عهبدولرهزاقی ب سنگه کۆ بهرفره ه وه رگرت، و پشته فانیا روسیا ب ئارمانجا وه رگرتنا مافین نه ته وه یی یین کوردی ب تشته کن باش هه لسه نگاند، لی ژبه ر ئاشکه رابوونا قی په یامۆ ژلایۆ سه رانین دهوله تا ئوسمانی فه، ل دویف داخوازیا عهبدولرهزاقی بهدرخانی بجه نه هات (پیران، ۲۰۱۲، ۳۰۶-۳۰۷). عهبدولرهزاقی ناماژۆ ب وی چهندی دکه ت کو هژمارا زه لامین وی ۷۰۰ کهس بوون، ژوان ۵۰۰ سوار و ۲۰۰ پیاده، و ژ وی هژمارۆ هه میۆ بتنۆ سۆ سه د تقه نگداربوون، و پتریا وان تقه نگان ژۆ ل ل جبه خانه یین وانۆ ژ ده ستی ئوسمانیان ده ریخست بوون، و گه له ک جارا وی داخواز کربوو ئەگه ر هاریکاریا وی بهیته کرن و پاره و که ل و په ل

کومفه کرنا پشکه کا چه کداران ژ پێخه مهت هه فکاریکرنا ریخه ستین لهشکهری روسی ل ئیرانی، سه رکردۆ لهشکهری روسی ل ئیرانی (چیرفوزوپوڤ) دنقیسارین خو دا باس ل وان هاریکاریان کریه، دهه مان ده م دا دهسته لاتداریا ئوسمانی ترس ژ کارتیکرنا عهبدولرهزاق ل سه ر کوردین تورکیا هه بوو، لهوما چه ندین جارن ب ریکا بکوژین کریگرۆ هه ولدانا تیروورکرنا عهبدولرهزاق بهدرخان بهگی کرینه (جلیل، ۱۹۸۴، ص ۸۷)، و بو لاوازکرنا وره یا کوردین پالپشت بو عهبدولرهزاقی، دهوله تا ئوسمانی پروپاکنده یا کوشتنا وی به لافکرن، و هه زوی ئەف دهنگ و باسه به لاقبوو، لهوما ل ۲۶ تیرمه ها ۱۹۱۴ وه زاره تا نافخویا ئوسمانی نامه یه کۆ بو وه زاره تا ده رفه ده نیریت، تیدا به حسی به لاقبوونا دهنگ و باسۆ کوشتنا عهبدولرهزاق بهدرخان هاتیه کرن، و داخوازا تیرووته سه لین بابه قی هاتیه کرن، وه زاره تا ده رفه پشتی چه ندین هه ولدان و دویفچوونا به رسقا وه زاره تا نافخۆ دده ت، و دیاردکه ت کو بالیوزۆ ته بریزی نامه ک بو وان هنارتی یه و دوویات دکه ت کو بابه تی کوشتنا عهبدولرهزاق بهدرخان چ راستی بو نینن، و نافبری به ری چه ند روژه کین کیم ل ته فلیس بوو (BOA, BEO, D.no:694, G.no:1-245-246-247).

ژیده ره کۆ دی دیاردکه ت، ل ده می شه ر ده ستی کوری عهبدولرهزاقی بهدرخان و مامۆ خو کامل بهگ ل ته فلیسی بوون، و ل سه ر هیلا په یوه ندین به یزبوون دگه ل بهرپرسین لهشکهری یین روسی، پشتی ماوه یه کۆ کیم ده یته ئیرانی و ماوۆ شه ش هه یقین ده ستی کۆ وه ک مپه فنان ل ده ف بالیوزۆ روسی ئولیفری ل باژیری ماکو بوون، و په یوه ندی ب جنالی روسی نیکولاییفی کرن، و وی چه ک و پاره راده ستی عهبدولرهزاقی بهدرخانی کرن، دا سه رکردایه تیا شه رفانین هوزین کوردی بکه ت، و دشه ری دا پشته فانی به ره یی لهشکهری روسی بن ل ده قهرۆ، عهبدولرهزاقی ژۆ لایۆ خوقه ده ست ب گه شته کۆ ل ده قهرۆن سه ر سنوری دناف هوزین حهیده رانی و مللی دا کر، و شیا چه ندین چه کداران کومفه که ت، لی لهشکهری وی تووشی هیرشین دژوار بوون ژلایۆ لهشکهری دهوله تا ئوسمانی فه، ل چریا دوویۆ ۱۹۱۴ عهبدولرهزاقی و لهشکهری خو بو ئارمانجا

ل دوماهیکا یاداشتنامه یا خودا دبیزیت:» روس نه دوژمنین گه لئ کوردن، و دان پیدان ب مافین ره وایین گه لئ کورد کرینه، و نه ل دویف وان گوئین راکه هاندنا ئوسمانیانه کو دبیزن روس دوژمنین موسلمانانه، به لکو سه ره ده ریا وان دگه ل موسلمانین روسی یا جوانه (یحیی، ۱۹۸۸، ۱۳)، لئ ژبه رکو ریژه یا هه ره مه زنا کوردان نه خوینده وار بوون؛ چ مفا ژفان یادداشتان نه هاته وه رگرتن.

ل مه ها کانونا دووی ۱۹۱۵ ل ده می هیژین روسی ل سه لماس و قوتوری پاشه کشی کری، سه ره رای وی چه ندی سمکوی شاکاک په یوه ندی دگه ل روسیا هه بوون، لئ ب ناشکه رای به رسنگی هیژین روسی گرت، ئه ف رویدانه بو دیپلوماتکارین روسی جهی حیبه تی بو، له وما پشتی زقرینا هیژین روسی بو خوئی ل مه ها ئادارا ۱۹۱۵ سمکو ژلای و ان فه هاته ده سه سه رکرکن، و هاته هنارتن بو ته فلیسی، پشتی قی چه ندی روسیان گومان ژ هه فه پیمانئ سمکوی عه بدولره زاق به درخانئ ژی برن، ژبه ر وی چه ندی ئه و ژی هاته ده سه سه رکرکن، قی کارئ روسیا دوو ئارمانج پی هه بوون، سنوردارکرنا دوژمناتیا کوچه ریژین کورد به رامبه ر هیژین روسی، و نه چارکرنا کوردان ژپخه مه ت پیکتینانا به ره یه کئ کوردی دژی ئوسمانیان، ژبه ر کو دپلانا روسیا دابوو به ره یه کئ کوردی ب سه رکر دایه تیا سیاسی یا عه بدولره زاق پیک بینیت، و سمکو سه رکر دایه تیا وی یا سه ربازی بکته، لئ روسیا ب ئه گه ریژین جودا جودا ده ست ژقی بیروکه یئ به ردان (برزویی، ۱۹۹۹، ۱۵۸).

هه ر ل سه ر بابه تی دویریخستنا سمکوی شاکاک، عه بدولره زاق به درخان دبیزیت:» کوردان ب تایه تی سمکوی هیچ تاوانه ک ئه نجام نه دایه، به لکو فه رماندارین روسی و ئه رمه تی تاوانبارن، ل سه ر قی داخوینئ گومان بو روسیا ژ لایه نگریا وان په یدا دبیت، سه ره نجام ل ۱۹۱۵ روسیا عه بدولره زاق به درخان و فه رمانداری خوئی ته یمورخان و دوازه لایه نگرین عه بدولره زاقی و هه شت لایه نگرین سمکوی ده سه سه ردکه ن و فه دگو هیزنه جولفایا روسی، و ئه قی چه ندی ل پرانیا ده فه ریژین کوردستانئ ده نگفه دانه کا مه زن لئ په یابوو و دبیته ئه گه ریژ نه رازیبونا کوردان، ده مان ده م دا هیژین چه کداریژن ئه رمه تی و ئاشووری ب

ژیرا بهینه دان، ئه و دشیت پتری هزار که سان بو شهری به ره فه فکته (جلیل، ۲۰۰۰، ۶۱-۶۸)، ل قیری دیار دبیت کو روسیا چ هه فکاریا وه سا بو کوردان بگشتی و هیزا له شکه ری یا عه بدولره زاقی ب تایه تی نه کریه کو ژهه ژی ئامازه پیدانئ بیت؛ هیزا عه بدولره زاقی یا له شکه ری هاریکاریا له شکه ری روسیا ل ده ردورین وانئ و ته بریزی و ئورمی کربوون، هه ره سا ب هاریکاریا هه ردوو هوزین حه یده رانی و ملی هژماره کا ده فه ریژین کوردی ل ژیر زالگه هیا ده وله تا ئوسمانی ئینینه ده ر (هروزی، ۲۰۰۵، ۴۸).

سالا ۱۹۱۵ روسیا وان داگیرکر و به ره ف به تلیسی فه چوون، لئ پشتی ماوه یه کئ جاره کا دی ئوسمانی شیان وانئ کونترول بکه نه فه، سه ره رای هه می هه ولین عه بدولره زاق به درخانئ ژپخه مه ت هاندانا هوزان ل دژی ئوسمانیان لئ نه شیا وی ئارمانجا خو جئ به جئ کته، هه ره چهنده ژبه ر پاره و به رتیلین روسیا هژماره کا هوزان ل دژی ئوسمانیان سه ره لدان، لئ زورینه یا هوزین کوردی پشتگیری ل روسیا نه کرن و بناقی جهیادی هه ر مانه دگه ل ده وله تا ئوسمانی (Ayna, ۲۰۱۸, ۱۵۱)، و ئه فه وی چه ندی دگه هینیت کو هیشتا هه ستئ نه ته وه یی ل ده ف کوردان یئ لاوازبوو و ئه گه ر و لقینه را سه ره کی یا کوردان بو لایئ ئایینی بوو، هه ر دگه رمه گه رما شهری دا عه بدولره زاقی هه ولدایین دویریخستنا کوردان دبه ره یئ ئوسمانیان دا کرینه، و بوقی چه ندی ژی یاداشنامه یه ک بو کوردین سنوری ده فه را خو هنارتینه، و تیدا ئامازه ب وی چه ندی کر، کو نه یا پیتقی یه گه لئ کورد خو بکه نه قوربانی دریکا ئارمانجین ئوسمانیان دا، ژبه ر کو ئه و شهرئ دناقه به را روسیا و تورکان نه شهره کئ ئایینی یه، به لکو شهرئ توړانیه تی (الطورانیه) یه و ل ژیر چاقدیری و هاریکاریا ئیمبراتورئ ئه لمانی ده یته ئه نجام دان، و مه ره م دامه زاندنا ئیمبراتوریه ته کا توړانی و ژناقرنا ملله تی کورده، و ژبه ر کو دی ده وله تا ئوسمانی توشی شکه ستئ بیت دفی شهری دا [ل دویف بوچوونا وی]، و کوردان خودایه دگه ل وی، له وما کوردان چ به رژه ونندی دفی شهری دا نینن، عه بدولره زاق به درخان د یاداشتنامه یا خودا داخواز ژ کوردان کره ر چ نه بیت بی لایه ن بن، و

ب فه‌مانا جه‌نه‌رال یو دینێچ ئەز هاته‌ ئازادکرن، و ئەز هه‌نارقه‌ ئوتیلا ئوریه‌نت ب ئارمانجا بیه‌نقه‌دانێ، پشتی هنگی ب چوار روزان فه‌رمان ل من هاته‌کرن ژلایێ جه‌نه‌راله‌کی فه‌ کو بچمه‌ مه‌لازگردێ، پاش ئیک ئیکه‌ دچمه‌ ده‌فه‌رێن ئیغدیری و ماکوێ و قه‌ره‌ه‌ینی و مه‌لا حه‌سه‌ن و پاشان به‌ره‌ف وانێ فه‌چوووم...» (جلیل، ۲۰۰۰، ۶۵-۶۹).

ل ۱۸ چریا ئیکێ ۱۹۱۵ ده‌سته‌لاتدارین روسی ل سه‌ر زمانێ فه‌رمانده‌یی گشتی یین هیزین وان گوت بوو: «سوزی دده‌ینه‌ عه‌به‌له‌ره‌زاق به‌گی ئه‌گه‌ر ب راستی دی کوردین بوتان راکیشیته‌ لایێ مه‌ (روسیا)، و خزمه‌تا مه‌ بکه‌ن، دی نافیری هه‌یرینه‌ جزیرا بوتان و ته‌واوا نه‌رد و ملکێ ده‌ست ب سه‌ردا هاته‌ گرتن دی بو وی فه‌گه‌رینین (هه‌ورامی، ۲۰۰۶، ۲۷).

لێ چ ژفان به‌لێنا روسیا بجه‌نه‌ئینان، به‌لکو ل دوامه‌یین سالا ۱۹۱۵ هه‌چ گرنگی ب بزافین عه‌بدوله‌ره‌زاق به‌درخان یین سیاسی و له‌شکه‌ری نه‌دان، ژبه‌ر کو ده‌وله‌تا ئوسمانی تووشی شکه‌ستین مه‌زن بوو، هه‌فه‌یه‌مانان بریارا دابه‌شکرنا نه‌ردین ده‌وله‌تا ئوسمانی ل سه‌ر خو دان، ل کانونا ئیکێ ۱۹۱۵ ده‌ست ب دانوستاندان هاته‌ن کرن دنافه‌را نوینه‌ری بریتانی (سیر مارک سایکس) و نوینه‌ری فه‌ره‌نسی (جورج بیکو) سه‌باره‌ت دیارکرنا پشکا هه‌ر ده‌وله‌ته‌کا سه‌ره‌که‌فتی ژ ده‌سته‌که‌فتین شه‌ری، بریتانیا و فه‌ره‌نسا د ریکه‌فتنا (سایکس-بیکو)^(۱) دا دان پیدان ب بالاده‌ستی روسیا ل ده‌فه‌رین گرنگین کوردستان و ئه‌رمینیا دا، ژوان ویلایه‌تا ئه‌رزه‌روم و ته‌رابزون و وان و به‌دلیس... و ل دویف فان ریکه‌فتنا مین نیف ده‌وله‌تی ریک بو روسیا خوش بوو کو هه‌ژمونا خو ل روژه‌لاتا نافین به‌ره‌هه‌که‌ت، پشتی ئەفه‌ ب ده‌سته‌هه‌تی ئیتر کار ب چ سه‌رکردین کوردان نه‌ما، ژبه‌ر فه‌ی چه‌ندی ده‌ست ژ گرنگی پیدانا تاگریا سه‌رکردین کورد به‌ردا، و ناھه‌ته‌ فه‌شارتن کو ئەو گرنگی پیدانا فه‌سه‌ریا روسی بو دوزا ئه‌رمه‌نی ژ فاکته‌رین ته‌مام که‌ر بوو کو کاریگه‌ری ل سه‌ر په‌یوه‌ندیین وی و کوردان کرین، چه‌وانیا سه‌ره‌ده‌ریا له‌شکه‌ری روسی دگه‌ل کوردان ل ده‌می شه‌ری جیهانی یی

پشته‌فانیا هیزین روسی ب به‌هانیا کو هه‌هه‌کاریا ئوسمانیان و به‌شدارین دکوشتنا مه‌سیحیان دا کریه‌ ده‌ست ب گرتن و کوشتنا کوردان دکه‌ن (هه‌ورامی، ۲۰۰۶، ۳۸۰؛ معروف، ۲۰۰۲، ۱۰۱-۱۰۲)، لێ دیاره‌ بارودوخ خرابتر لیه‌ت له‌وما نه‌چاربوون وان ئازاد بکه‌ن و فه‌گه‌رینه‌ ده‌فه‌رین کوردی (سوڤی، ۲۰۲۱، ۳۰۷-۳۰۸).

عه‌بدوله‌ره‌زاق به‌درخان دبیره‌وه‌ریین خودا ئاماژه‌ ب وی چه‌ندی دکه‌ت، دبیزیت: «پشتی جه‌نه‌رال چیرنوزوو پوف فه‌رمان ل من کری بچمه‌ خو و ل هه‌یفا فه‌رمانان بم، ل ویری من هه‌ست ب تشته‌کی سه‌یر کر، دبینم ئیک ژ مه‌زنه‌ که‌سایه‌تین هوزان بناقی رزا به‌گ و (۱۵۰) سوارین خو یین هاتینه‌ ده‌سته‌سه‌رکرن و وه‌کی دیلین شه‌ری هاتینه‌ گرتن، و روسیا ئەو هه‌می خزمه‌تا وی و سه‌ید ته‌های کری، ل پیش چاف نه‌وه‌رگرتیه‌، له‌وما ل ده‌می جه‌نه‌رالی فه‌رمان کری ل ده‌می هه‌یرشا بو سه‌ر وانێ بیته‌قی یه‌ هیزین من به‌ره‌ه‌ف بن، ئەز شیام وی چه‌ندی بکه‌م، لێ ژبه‌رکو ئەو دراقتی بو من و له‌شکه‌ری من هاتیه‌ ته‌رخانکرن تیرا مه‌ نه‌دکر، له‌وما ئەز نه‌چوووم و دگه‌ل جه‌نه‌رالی ریکه‌ه‌فتم کو بچمه‌ ده‌فه‌رین دیلمان و سه‌لماس و ورمی، دفی ده‌می دا و ژبه‌ر رویدانی دناقه‌را من و بریکونسلی هه‌یژا فیدینسکی تیکچوو و فه‌ی چه‌ندی ژ یانه‌کا مه‌زن ب کار و چالاکیین من و په‌یوه‌ندیان دگه‌ل روسیا گه‌هاند» (جلیل، ۲۰۰۰، ۶۳-۶۴)، عه‌بدوله‌ره‌زاق دبه‌رده‌وامیا داخواینین خو دبیزیت «ئه‌فه‌ بوونه‌ ئەگه‌ری وی چه‌ندی کو فیدینسکی سکالاین ل ده‌ف مه‌زنه‌ به‌رپرسان ل من بکه‌ت، له‌وما ئەز چووومه‌ خو، پاش چه‌ند روژه‌کا بروسکه‌یه‌ک ژ بنگه‌هی سه‌ره‌کی یی له‌شکه‌ری گه‌هسته‌ ده‌ستین جه‌نه‌رال چیرنوزوو پوف کو ئیکسه‌ر من به‌نیرنه‌ ته‌فلیسی، ده‌هه‌مان ده‌م دا زه‌لامین من ژ هاتنه‌ گرتن و هه‌نارته‌ جولفایی و وه‌کی دیلین سه‌ره‌بازی سه‌ره‌ده‌ری دگه‌ل ده‌هاتنه‌کرن، هه‌ر ل خووی من (۴۸) ته‌ه‌نگ و (۱۵۰) فیشه‌ک هه‌یلابوون، هه‌می ژ ده‌ست مه‌ ئینانه‌ده‌ر، و هه‌سپین مه‌ ژ ی برن، و دویفدا ل بنگه‌هی پولیسان ئەز زینداکرم، پشتی چه‌ند ده‌مژمیره‌کا کاپتن ئیفانوڤ گوته‌ من، مه‌ تو ب خه‌له‌تی فه‌ یی ده‌سته‌سه‌رکری، له‌وما

و سمکۆی و سهید ته‌های کری کو دئی بیته مه‌ترسی ل سهر به‌رژه‌وندییین وی، رابو ب ده‌سته‌سهر کرنا وان ئیک ب ئیک و سونگورکرنه ته‌فلیسی و پرت و به‌لافه‌کرن، ژبه‌ر فنان بزاقیین نهره‌واییین روسیا جارنا عه‌بدولره‌زاق به‌درخانی گه‌فین وی چه‌ندئی دکرن کو ته‌گهر روسیا هه‌فکار نه‌بیته، دئی داخوازا هاریکاری ئی ژ ته‌لمانیا که‌ت، فنان هه‌ولان روسیا ژ چه‌ند بزاقیین خو پاشگه‌ز کرن، لی نه‌بوونه ته‌گهری بجهئینانا پروژهیین عه‌بدولره‌زاق به‌درخانی ل ده‌قه‌ری (حاجی، ۲۰۰۵، ۱۳۸).

سهره‌رای هه‌می هه‌ولیین عه‌بدولره‌زاق به‌درخانی لی نه‌شیا هه‌ریمه‌کا ئوتونومی یا کوردی ل ژیر چاقدی‌ریا روسیا دامه‌زرینیت، ژبه‌ر کو ئارمانجا روسیا نه‌و نه‌بوو کورد سهر به‌خو بن، به‌لکو کورد وه‌کو ئامرازه‌کی ژبوی گه‌هشتن ب هه‌قییین خو یین دیروکی بکار دینان، له‌وما پشتی کار ب عه‌بدولره‌زاق به‌درخان نه‌مایین، نه‌و دانه لایه‌کی.

پشتی سهرکه‌فتنا شوهره‌شا ئوکتوبه‌را ۱۹۱۷ ل روسیا و دوماهیگ هاتنا ده‌سته‌لاتا قه‌یسه‌ری (نیکولای دوویئ)، روسیا توشی کیشه‌یین نافخوه‌یی و دورپیچین ده‌وله‌تین روژناقای بوو، وی دقیا فنان دورپیچان بشکینیت و نه‌هیلیت کاریگه‌ریا ده‌وله‌تین ئیمپریالستی بگه‌هنه‌ سنورین وی یین ژیری، هه‌ر ژبه‌ر قی چه‌ندی به‌روفقازی سهرده‌می قه‌یسه‌ری، حکومه‌تا سوڤیه‌تی هه‌می ریکه‌فتنامه‌یین که‌فن هه‌لوه‌شاندن و کار ژپیخه‌مه‌ت دامه‌زراندنا ده‌وله‌تین به‌یز ل توریکیا و ئیرانی و نه‌فغانستانتی ده‌ستپیکر، و ده‌ست ژ نه‌رمه‌ن و ئاشوری و کوردان به‌ردا، و نه‌دقیا کومه‌ک و هاریکاریا شوهره‌شگیرین نافا ئیرانی و ئوسمانی بکه‌ت، به‌لکو هاریکاریا حکومه‌تین مه‌رکه‌زیین وان وه‌لاتان کرن (ئه‌مین، ۲۰۰۷، ۴۵۶).

هه‌ژی گوتتی یه‌ عه‌بدولره‌زاقی نه‌بتنی هاریکاریا له‌شکه‌ری روسی کریه، به‌لکو هه‌فکاری پیشکیشی فه‌ره‌نسا ژی کرینه، ل دویف حه‌فتنامه‌یا فه‌ره‌نسی (مروفی ئازاد L'Homme Libre) کو ژبه‌ر سانسوری نافی خو کرپوو (مروفی قه‌یدکری L'Homme Enchainé) ل پارسی ل ۱۷ چریا دوویئ ۱۹۱۷ ده‌رکه‌فتبوو، مانشیته‌ک ل ژیر نافی

ئیک ب تاییه‌ت پشتی سهرکه‌فتنا وی ل سهر له‌شکه‌ری ئوسمانی ل (لایفون) ئی ل ته‌باخا ۱۹۱۶، مه‌ره‌م و نیازین وی به‌رامبه‌ر کوردان پتر دیاربوون، ل ده‌می له‌شکه‌ری روسی هاتیه‌ باشووری کوردستان ل باژیری ره‌واندزی کومکوژی نه‌نجام دان، و گوندین وی کافلکرن (یحیی، ۱۹۸۸، ۱۳۳).

عه‌بدولره‌زاقی چ باوه‌ری ب سوزین به‌رپرسیین روسی نه‌ما، له‌وما ل دویف قی چه‌ندی دا وی بخو به‌حس ل چه‌ندین کومکوژیین گه‌له‌ک کوردین موسلمان یین سڤیل ب ده‌ستین (چه‌ته‌یین) نه‌رمه‌نی ته‌وین دناف له‌شکه‌ری روسی دا کرینه ل وان ده‌قه‌ریین ژ هیزین ئوسمانی هاتینه‌ فالاکرن، ب تاییه‌ت نه‌و کومکوژیا ل ده‌قه‌را (چاتاک) ل ده‌ردورین سنوری بوتانی، هوسا دیاردکه‌ت، کو قی چه‌ندی کارتیکرنه‌کا خراب ل چالاکیین عه‌بدولره‌زاق دگه‌ل روسیا کرینه، و بویه ته‌گهری گرژیه‌کا مه‌زن دنافه‌را کورد و ئوسمانیان، ل سهر فنان بویه‌ران ده‌وله‌تا ئوسمانی پیکولین مه‌زن کرینه دا وی زورداریا ب سهری کوردان هاتی بکه‌نه به‌لگه‌ ل سهر خه‌له‌تیا لیک نیزیکبوونا سهراتین کورد ژ روسیا و پالیشتییا کوردان بو وان (Hakan, 2013, 25).

ب شیوه‌یه‌کی گشتی سیاسه‌تا روسیا به‌رامبه‌ر کوردان یا روه‌ن نه‌بوو، و په‌یوه‌ندیان وان ژی دگه‌ل عه‌بدولره‌زاق به‌درخانی ل سهر به‌روژه‌وندییین وان کار پی ده‌اته‌کرن، کونسول روسی (باسیل نیکیتین) دبیژیت: «ته‌گهری روه‌ن نه‌بوونا سیاسه‌تا روسیا به‌رامبه‌ر دوزا کوردی قه‌دگه‌ریت بووی چه‌ندی کو کیشا کوردان ل سهر جه‌وه‌ هیقی و ئارمانجین رزگاریخوازی یا نه‌رمه‌نیان قه‌ یا گری‌دای بوو»، هه‌روه‌سا جه‌لیلی جه‌لیل ژی دبیژیت «ژبه‌ر کو نه‌و ده‌قه‌را عه‌بدولره‌زاق به‌درخانی هه‌ول بو ددان کو ده‌وله‌ته‌کی لی دامه‌زرینیت دکه‌فته‌ دچارچو‌قه‌یی وان ده‌قه‌ریین روسیا چاف بو برین، ژبه‌ر قی چه‌ندی دیاسه‌تا روسیا دا ده‌رکه‌فیت کو هه‌ول ددان ریکی ل هه‌مبه‌ر هه‌ر نیزیکبوونه‌کا دنافه‌را کوردین ده‌وله‌تا ئوسمانی و کوردین ئیرانی بگریت، ته‌قه‌ژی ژبه‌ر وی چه‌ندی بوو، وی پروژیه‌ک دانابوو کو ده‌ستی خو بدانیته‌ سهر به‌شین کوردستان یین لژیر ده‌سته‌لاتا ئوسمانیان، و ده‌می هه‌ست ب نیزیکبوونا عه‌بدولره‌زاق به‌درخانی

(روویانیت تورک: سەرکەفتنا روسیا ل نیزیکی وهلاتی فارسان) به لافکربوو، تیدا به حس ل هێرشین هیزین وان ل سەر هیزین ئوسمانی دکهن ل دهقه ری هەر ژ روزا ۸ تا ۱۳ چریا دووی، ههروهسا ئماژه ب وی چهندی ددهت کو هیزین وان دگهل هیزین عهبدولرهزاق بهدرخانی بوونه ئیک و پیکفه هیرشی چهند دهقه ره کین ئوسمانی ل دهووبه ری بایه زیدی کرینه، و دیاردکته کو ئەقی کاری کاریگه ریه کا باش هه بوو، هه لهت هیزین فه رهنسی هه فیه یمانی هیزین روسی بوونه دنافا شه ری جیهانی دا (وهگرتی ژ: قادری، ۲۰۲۱، ۸۱-۸۲). ژهه ژ یه بهیته گوتن کو عهبدولرهزاق بهدرخان دکومه لگه هه کئ هوزایه تی و گریدی ب بنه مایین هوز و بنه مالی دژیا، و پتریا په یوه ندیان دوی ده می دا هه ر ب سیستمی ده ره به گی یا کلاسیک دهاته نه گریدان، لهوما بزاق و چالاکیان ژ یه هه ر گریدی ب هیزا هوزایه تی و سه روک هوزی بوون، لهوما دشین بیژین یا عهبدولرهزاقی کار بو دکر و خه ون پیکفه ددیتن، هه ر ل دهستپیکن شکه ستن یا لی دیار بوو.

تهوه ری سی: په یوه ندیان عهبدولرهزاق بهدرخان و ریکه ستین ئه رمه نی:

ل ده می په یدا بوونا هه زرا نه ته وایه تی یا نوخاز و به لاف بوونا وی ل روژه لاتا نافین ل دوماهیکا چه رخنی نوزدی و ده ستپیکا چه رخنی بیستی، بوویه نه گه ری سه ره لدانا پرسین کوردی و ئه رمه نی، و قی چهندی ره هه نده کی مه تر سیدار ل سهر په یوه ندیا هه ردوو نه ته وه یان کر، کومه ک ژ که سایه تیین کورد و ئه رمه ن هه ولدان په کی دنافه را هه ردوو نه ته وه یان دروست بکه ن بو ئه وه ی به ره یه کی هه قپشک ل دژی ئوسمانیان پیک بینن، و ل ده می به پرسین روسی وه ک هاندانه ک بو هه فکاریی دنافه را کورد و ئه رمه نان عهبدولرهزاق بهدرخان بو نوینه ری ئه رمه نیان دایه نیاسین، ئه وه ی ژ ی ژلای خوقه سوزدا کو پیگیری ب هه فالینیا کوردی-ئه رمه نی بکه ت، ده سه وی چهندی را عهبدولرهزاقی ئه رمه ن وه که هه فکیین پیشینی کری ژپیکه مه ت ب ده ستقه ئینانا کیانه کی کوردی

ل روژه لاتا نه نادولتی ددیتن (Reynolds, ۲۰۱۱, ۴۴۰). عهبدولرهزاق بهدرخان پیکول کر، په یوه ندی ب هه می ریکه ستین به ره له ستکارین دهوله تا ئوسمانی بکه ت، و مفای ژوان بینیت ژپیکه مه ت به ئینانا نارمانجین خو، ئیک ژوان لایه تی به ره له ستکار ئه رمه ن بوون (ره ش، ۲۰۱۸، ص ۳۷). پشتی پشته فانی زور یا روسان بو ئه رمه نان دیار بووی، هه ر زوی عهبدولرهزاق هه ست ب قی پیلانی کر، ئه وه بوو ده می ساله ۱۹۱۱ سه ره دانه کا به رفه ها باژیر و گوندین کوردی یین کوردستانا ئیرانی کری، ئه وه ژ وی چهندی ئاگه هدار کرن کو ئه گه ر هیزین خو ئیک نه ئیکه ستن، ئه رمه نی ب پشته فانی دهوله تی ئه ورپی دی دهوله ته کی ل سهر ناخا کوردستان بو خو دامه زرینن (خورشید، ۲۰۰۷، ۲۱).

ل بوهارا ساله ۱۹۱۴ عهبدولرهزاقی چهن دین سه ره داتین بترسبورگ کر، و دان و ستاندن دگهل به پرسین روسی ئه نجام دان، دوی ده می دا روسیا گومان ژ کارو چالاکین وی هه بوون، لی ده سه ر قی چهندی را کار به ده ستین وه زاره تا ده رفه کاری نیزیکی کرنا کورد و ئه رمه ن و ئاشوریان ب عهبدولرهزاقی راسپاردن، ل دو یف گوتین به پرسین روسی ئه قی چهنده یا ب دلئ نا فیری ب خو بوو، عهبدولرهزاق دگهل ئه رمه نی بترسبورگ روینشت و ئه وه رازی کرن کو ریکه خراوه کا دوو قولی (کوردی-ئه رمه نی) دروست بکه ن، و ته که ز ل وی چهندی کرن کو دی چهن دین کومه له یین دی یین هه قشپوه یین وی ل ته فلیسی یان ل هه ر جهه کی قه وقازی پیک ئین (لازاریف، ۱۹۸۹، ۳۷۴-۳۷۵). ئه وه پینگا فین عهبدولرهزاق بهدرخانی ژبو لیک نیزیکی کرنا کورد و ئه رمه نان هافیتین پشته فانیه کا تهمام ژلای وه زیری ده رفه (سازانوف) هه بوو، و گه له ک جار ان ل ده می عهبدولرهزاقی داخوازا هاریکاریی ژ روسیان کر، پاراستن و پشته فانی ئه رمه نان وه ک مه رج دئیکه ستنه به رامبه ر وی، بو نمونه ل ده می عهبدولرهزاقی موله تا دامه زراندنا حکومه ته کی ل کوردستان ژ قه یسه ری روسی وه گرگی، پرسا پاراستنا مافین ئه رمه نی و ئاشوری و کلدانیت کوردستان وه ک مه رج ل سه ر وی هاته نه سه پاندن (خورشید، ۲۰۰۷، ۲۲).

دقی چهندی دا دیار دبیت کو سه ره رای عهبدولرهزاق بهدرخانی دقیا قولپه کی ژ به ره له ستکارین دهوله تا ئوسمانی

بوو، کەسەک ب نافی یوسف زیادەدین خەلکی گوندی ئارکانیس و رزگار بووی کومەلکوژی بوو، خو دگەهینتە دەف رێڤەبەرێ ناحیا موکسی (موتی اللە بەگ) ئی موکسی، و ئەف رویدانە ب هویری بو بەحسکر، زیادەدین دبیژیت: « یەکەیین ئەرمەنی-روسی مەلا و موختاریین وان دەڤەرەن کومکرن و ئەف پروپاکنده دگوتن: (عەبدولرەزاق بەدرخان ئەم یین ەنارتینە قی قیتر، لەوما پیتقی ناکەت هوین بترسن، دی هژمارا ەهوە د تومارەکی دا نقیسن و دی بو ەهوە ئاھین خارنی دابین کەین، و دی پاسەپورتا ەهوە کەینە د دەستین ەهوەدا، ژبلی قی چەندی تەماشە ی عەبدولرەزاق بەدرخان ژ ی بکەن یی دگەل مە روسیان دا، هوین ل هیڤیا چنە دگەل قی حکومەتا درەوین] ئوسمانیان، حکومەت و سولتانن ەهوە چ ەهژموون ل دەڤەرێ نەمانە، و ئیستانبول ژ ی ژ دەست دەرکەفتی، و روس ژ ی ەتا بەغدا یی یت چووین، ژ قیتر و ڤڤە ئەف جەه ئەرمەنستانە، دی دادی و باشی ژمە بینن، دیسان زیادەدین دیاردکەت، ب شیوەیەکن ترس و تراژیدی ئەو خەلکی کومکرین ەاتنە کوشتن، و رویدانا چاکاک پلانا بەدرخانیان یا ئیکبونا کورد و ئەرمەنان ل بن گرتیا روسیافە ئیخستە دمەترسی دا و ەیدی ەیدی دبیته تشتەکی مەحال کو ئەف چەندە سەر بگریت، و پتر کارتیکرنەکا نەرنی و خراب ل سەر ەهولا عەبدولرەزاقی و وان بەدرخانین کورد داخاز دکرنە بن دەستەلاتداریا روسیان ڤە کر (Hakan, 2013, 27).

ژەهژی یە نامازە ب وی چەندی بھیتەدان کو ەزارەکا مەزن ژ چەدارین ئەرمەنی دناڤ لەشکەرێ روسی دابوون، و عەبدولرەزاق ژ ی ەەر دوی بەرەبی دابوو، ئەو ەسا بەحس دکەت کو پشتی گرتنا باشکالا، ئەرمەنیان چەند مالەکی کوردان تالانکرن و سوتن و ەژمارەک ژ کوردان کوشتن، لی پشتی ئوسمانیان دووبارە ئەو باژیرە کونترولکرین، قیجاری کوردین ناڤا لەشکەرێ ئوسمانی بو تولڤەکرن، ەیرش کرنە سەر ئەرمەنیان و ەژمارەک ژوان کوشتن، ەەر چەندە عەبدولرەزاق بەدرخان ەهول دا چارەسەریا کیشەیا دناڤەرا وان دا بکەت، لی بی ئەنجام بوون، دگەل قی چەندی ژ ی ئەو ئەرمەنیین پەڤیاین ب

دروست بکەت، گفاشتن ل سەر وی ەهەبوون کو دڤیت پەیوەندیین وی دگەل ئەرمەنان دڤوشین، دەهەمان دەم دا وی زورداری و ەزین ئەرمەنان ل سەر ب دەستڤەئینانا ئاڤا کوردستان ددیت، لی شیانی بەرسنگرتنا وان نەبوو، یان ئەگەر دوژمناتیا خو ل ەمبەر ئەرمەنان ئاشکەرا کربا دبیت ەەر زوی روسیا دەست ژ ەهڤکاری و پشتەڤانیا وی بەردابانە، لەوما دبواری پەیوەندیین دگەل ئەرمەنان، عەبدولرەزاق بەدرخان ب ەز و ئارەزوویا خو نەدشیا ریکخستەکا تەمام ل وان پەیوەندیان بکەت، و بەرسنگی وی دوژمناتیا وان ل ەمبەر کوردان ەهی ل سەر ئاڤا وان براوەستیت.

سەرکردەیی ڤەیلەقا سی یا سەربازی یا سوپایی ئوسمانی (محەمەد کامل) ل ۲۳ تەباخا ۱۹۱۵ دەرستڤا نامەیهکا سەرکردین سەربازی ل ئەرزەرومی ب قی رەنگی دنقیسیت: « ژ زار دەڤی خەلکی مە زانیە کو گروپەکی کورد و ئەرمەنان یین ل دور عەبدولرەزاق بەدرخان کومبووین، و نامادەنە کوردین سەر ب حکومەتی ڤە ەان بدەن کو ل دەڤەرین شراخ سەرەلدانەکی دژی دەولەتی ئەنجام بدەن، و سەرکردەیی وان یی گوتیە ەوزین جزیری پەیوەندی ب وان بکەن، دگەل بەیستنا قی دەنگوباسی ژ ژیدەرکی باوەرپیگیری ب ریکا ویلایتا دیار بەکرێ ییت ەاتینە ناگەدارکرن، کو ل دویف ڤەرمانەکا نقیسی بەتالیونەکا گەرکا جەندرما ژ میدیاتێ بەرەڤ شراخی یا ەاتیە ەنارتن دا کو عەبدولرەزاق بەدرخان دەستەسەربکەن»، لی ەمی ەهولین وان ژبو دەستەسەرکنا ناڤەاتی دبی ئەنجام بوون (عەبدوللا، ۲۰۲۲، ۱۰۳-۱۰۴).

ل وی دەمی جەنگی جیہانی گەشتیە گویتکیین خو دا لەشکەرێ روسی ب ریکا (چەتەیین) ئەرمەنی چەندین دەڤەرین کوردان داگیرکرن و لەشکەرێ ئوسمانی ژ دەریخستن، و دویف دا چەندین کومکوژی ل دژی موسلمانین سڤیل [کوردان] ئەنجام دان، ب تاییەت ل دەڤەرا چاکاک ل نیزیکی سنورێ بوتانی، ل دویف گوتنا دیدەڤانین بویەری نیزیکی (۳۰۰) کەس کوشتینە، و دەنگ و باسن قی رویدانێ ل گولانا ۱۹۱۶ دناڤ کوردان بەلاڤ

کوردان، ژلایه کۆ دیشه ژ نقیسینین عهبدولره زاق بهدرخان دوی ده می دا دیار دبن، روسیا و ئهرمه نیان ب گهرمی بهر یخو نه ددانه پلانا وی یا «ئیکه تیا کوردی-ئهرمه نی ل ژیر پاراستنا روسیا»، نمونه، ل وی ده می بو پلانا خو یا بهزاندنا بوتانی نه شیای هاریکاری ژ ریفه بهرین ئهرمه نی یین چاتاک و پاریزگاری ئهرمه نی یی وانى ئارام پاشای وهربرگیت، دویفدا چوو ده ف جهنه رال (نیکولایف)، کفته بهرامبه ر قان گوته یین هه می ئیرین وی و روسیا سه باره ت وی ده ته دیارکرن: «مه فه رمان وهرگریه، ئیدی کاری ته دنا ف هیزین روسی دا نه مایه، تو یی ئازادی ته کیفه بقیته دشیت بچی»، ل مه ها ته باخا ۱۹۱۵ دچیته ته فلیسی، ل وی ده می و پیداهه ننگ و باسین وی کیم دبن (Safiye, 2021, 139; Hakan, 2013, 30). ئه ف سیاسه ت و پیششها تین نوی وی چهندی دگه هینیت کو جهی عهبدولره زاق بهدرخان د پروژه و بهرنامه یی روسیادا نه ما، و هاریکاری ژ وی و کوردان هاتنه فه قه تاندن.

ب شیوه یه کۆ گشتی روسیا ل پیش و د نا ف شه ری جیهانی دا خواستین نه ته وه یی یین کوردی ل بهرچا ف نه وه رگرتن، و هه می هه ول و تیکوشانین هه ر تیک ژ عهبدولره زاق بهدرخان و کامل به گی و سمکۆی و شیخ عهبدولسه لام و مه لا سه لیم به دلسی و سه ید ته هایى نه هری بی مفا بوون، روسیا پشت دا کوردان و دبه رامبه ر دا هاریکار بوون دگه ل ئاشوری و ئهرمه نیان (ئهمین، ۲۰۰۷، ۴۵۶). د دریزاهیا ده می شه ری دا کوردان هیچ ستراتیجی سیاسی یین ئیکگرتی نه بوون، به لکو هه لویستی وان د جودا جودا بوون، لی دبه رامبه ردا گه له ک بهرپرین روسی ژی ره خه ل هه لویستی ده وله تا خو ل هه مبه ر کوردان دگرتن، بالیوزی روسیا ل دیمه شقی (شارخوفیسکی) ژلایى بهرپرین ئوسمانی فه هاته ده سه سه رکن و کرنه دزیندانی فه، پاش ب هاریکاریا کوردان شیا خو رزگار بکه ت، پشتی فی چهندی روسیا نه وه ک ریکه ره یی په یوه ندیین وی دگه ل کوردان پاسپارد، ئه فی ده ست ب ره خه گرتنی ل سیاسه تا وه لاتى خو ل هه مبه ر کوردان کر، و ئیدانه یا کومکوژیین ئهرمه نیان بهرامبه ر کوردان ل وان ده فه رین روسیا کونترول دکن کر، شارخوفیسکی هوسا ل سه ر

هه فالینیا کومه ک سواران هنارتنه که نیسه یا به به جیک، ل ویری نامه یه ک ژ فه شه یی وان ب عهبدولره زاقی دگه هیت، تیدا سوپاسیا وی دکه ت (Safiye, 2021, 138); عهبدولره زاق دبیژیت «نه وه ئهرمه نیین ره فین مه رزگارکرن و پالپشتیا وان کرن، ب گه ف و هه ره شه یی من نه هیلا کوردین وی ده فه ری زینایى ب ئهرمه نیان بگه هینن (جلیل، ۲۰۰۰، ۵۸). سه باره ت ئه گه ری پتر ب هانا چوونا روسیان بو ئهرمه نان ژ کوردان، عهبدولره زاق بهدرخان ده ته دیارکرن، لده می شه ری دا پشکه کا مه زن ژ کوردین جه لالی خو دنا ف چیا یین ئاسی یین ئاراراتی و شکه فتین وی فه خو فه شارتبوون وه ییشی له شکه ری روسیا دکن، له وما ل ده ف پتریا ته فسه رین روسی، ئهرمه ن ژ کوردان پتر جهی باوه ری بوون (جلیل، ۲۰۰۰، ۶۰).

ل دو ماهیا سالا ۱۹۱۵ روسیا چالاکیین سیاسی و ره وشه نبیری یین عهبدولره زاق بهدرخان سنوردارکرن، ژ بهرکو دوان ده مان دا به ره یی هه فه یمانان مژویلی دابه شکرنا ئه ردین ده وله تا ئوسمانی نه وا ل سه ر ده رزا داکه فتن و شکه ستی شه ری دا بوون، ب تابه ت پشتی ریکه فتنه یا سایکس بیکو هاتیه به ستن، هه ره سا پشته فانی وی بو کیشه یا ئهرمه نی ژ نه گه رین ته مامکه ربوون کو کارتیکرن ل سه ر په یوه ندیا وی دگه ل کوردان کرین، ژ بهر وی چهندی وی ده ست ژ گرنگی پیدان ژبوی په لکیشکرنا سه رکرده یین کوردان به ردا، و سه ره ده ریکرنا له شکه ری روسی دگه ل کوردان پشتی سه رکه فتنه وی شه ری لایفون دا ل ته باخا ۱۹۱۶، و هاتنا وی بو نا فا ئاخا باشووری کوردستانی و کوشتا ب هزاران کوردان ل ره وان دزی و ده ردورین وی باشترین به لگه بوو ل سه ر وی چهندی (یحیی، ۱۹۸۸، ۱۳۳).

د سه ر هه می قان بزاف و چالاکیان، ره نجا ب سالان یا عهبدولره زاق بهدرخان بو پیک ئینانا یه که یین ئهرمه نی- کوردی هیدی هیدی ژنا فچوو، ده مه کۆ دا کو نافبری ل دژی ده وله تا ئوسمانی شه رگری یه و بوویه نه گه ری گیان ژده ستدانا گه له ک کوردان، لی پشتی فی هه می ژلایى روسی و ئهرمه نیانقه هاتیه پشت گو هها فیتن، به رده وام بوونا روسیان ل سه ر سیاسه تا په راویزخستنا کوردان و دبه رامبه ر دا گرنگی دان ب ئهرمه نان بوویه نه گه ری توره بوونا

دا بدهته مه، لئ ل گور پیزانین ب دهست مه کهفتین بههرا پترا ده مئ نه مانا دهنگ و باسین عه بدولره زاق به درخانی دزقرنه دهستیكا نیشا دوویئ یا سالا ١٩١٨، و ب تایهت ئیک دوو مهها بهری چریا ئیکئ (عه بدوللا، ٢٠٢٢، ل ١٠٦).

ل دویف پتیا ژیده ری ب دهست مه کهفتین، وهسا ددهنه دیار کرن، کو عه بدولره زاق ل ره وان دزی هاتیه دهسته سه رکن، پاش برینه مويسلئ و ل وئری سیداره داینه، لئ وهکی پیره میدئ شاعیر کو هه فالئ سهد تهها و عه بدولره زاق بوو دبیزیت: «سهد تههای رویدان بو من فهگیریه، و دبیزیت ئەم ههردوو میهفانین والیئ مويسلئ حهیدره بهگی بوون، فههوهکا پری ژههر بو وان دئینن، ژبهر تاما وئ یا تهعل سهد تههای کیم فهخار، لئ عه بدولره زاقی هه می فهخار، دئه نجامین وئ دا وهغه ردهت» (پیره مید، ٢٧ چریا ئیکئ ١٩٤٢، ٣-٤)، و تانوکه ژی چهوانی و ده مئ وهغه رکرنا وی زیده باری جهئ فهشارتا وی دیار نینه، لئ ل گور پیزانین هه ل مويسلئ ل گورستانا بیانان (الغرباء) دهیته ب خاک سپاردن (رهش، ٢٠١٨، ٥٢).

ئەنجام

عه بدولره زاق به درخان وه کو ئیک ژ کهسایه تیئ سیاسی و سه ره لشکری، پۆله کئ کاریگر د دیروکا بزافا رزگاریخوازا کوردی دا گیریه، هه ر چهنده ل سالیئ دهستیكا ژيانا خو ل دویری ده فه ریئ کوردستانی ژیا، و د دویف دا وه کو فه رمانبه ر دنافا کارگه ری دهوله تا ئوسمانی و بالیوزخانه یئ وئ ل بترسبورگ و تههرانی دا کارکریه، سه ره رای ژيانا شاهانه یا ئەو تیدا، لئ ئەف چهنده نه بوویه ریگر ل هه مبه ر ئارمانجین وی، له و ما دهست ب بزاقین خو یئ نه ته وهی کرینه، تاگریا روسیا و رازیکرنا کوردان بو چوونا به ره یئ روسی ژ کار و چالاکیئ وی یئ هه ره سه ره کی بوویه ب تایهت د جهنگی جیهانی یئ ئیکئ دا، و ب هزرا وی بتنی کورد دئ شین کیانه کئ سه ره خو ب هه فالبه ندیا روسیا ب دهستخوفه ئینن؛ ژبه ر کو دوژمنا سه ره کی یا دهوله تا ئوسمانی بوو، زیده باری هه فسنورا کوردان

سیاسه تا روسیا دنقیسیت: «هه ر ژ دهستیكا شه ری هه می چالاکیئ مه یئ له شه کری گریدا ی بوون ب چالاکیئ ئه رمه نی فه... مه چ گرنگیه کا وه سا ب کوردان نه بوو کو ژهه ژی به حسکرنت بیت» (رسول، ٢٠١٣، ١٤٤-١٤٥).

عه بدولره زاق به درخان ل فیری نه راوه ستیا به لکو یئ به رده وام بوو ل سه ر خه باتا خو و گه ریان دنافا کوردان دا ژ پیخه مهت به جیهاننا پروژیه یئ خو یئ سیاسی و نه ته وهی، پشتی ته فلیسئ دچیه باژیر و باژاروکیئ کوردستانی، و بو ئارمانجا وه رگرتا تاگریا کوردان بو وی، به لگه ل سه ر فئ چهندي ل گور نامه یه کا والیئ مويسلئ ب نافئ حهیدره به گ (١٩١٦-١٩١٨)، کو ل بنئ نامه یئ نقیسیه ل ٢٠ کانونا دوویئ ١٩١٧، ب فی رهنگی دیارکریه «عه بدولره زاق به درخان یئ هاتی یه دهوکئ، یا پیئقی و دروست ئەوه، کوژمه یه کئ پارا بدهنه عه بدولره زاق و سهد تههای، و ژبو دان و ستاندنئ ل سه ر وان کارین ئەنجام داین فه ره هه ر دووک بو ئیسته نبولئ به یئنه گازی کرن، وه سا دبینم یا باشتره دهستیكا شه ری ژبو زفراندنا وان به یئته ئەنجام دان» (BOA, BEO, D.no, ٥٥٦:G.no, ١-٦٢).

ل گور فی به لگه یی هیشتا خه بات و بزافا عه بدولره زاق به درخانی یا به رده وامه، و دهوله تا ئوسمانی ژی به رده وام ل ریکه کئ دگه ریا چه وانیا ئاشکر و رازی کرنا وی ژپیخه مهت دهست به ردانئ ژهه ر چالاکیه کئ دژی وان، زیده باری وئ چهندي ئەف نامه یه به لگه یه کئ باشه ل سه ر ئاشنا بوون ل سه ر وئ هه می خه بات و بزاف و گه ریان عه بدولره زاق به درخانی ل پتیا ده فه ریئ کوردی ل پارچه یئ جودا جودا گه ریابه.

تا به ری شوره شا ئوکتوبه را سالا ١٩١٧ ل روسیا دهنگ و باسین عه بدولره زاق به درخانی هه ره بوون، و ژیده ر به حس ل وئ چهندي دکهن کو ل هافینا ١٩١٧ بو ماوه یه کئ کیم به ری فه کیشانا سوپایئ روسی ل به دلپسئ دبیه والیئ وی باژیری، ئیدی پشتی سه رکه فتا شوره شا ئوکتوبه ری و فه کیشانا هیزین روسی ل دو ماهیئ سالا ١٩١٧ تا کو داگیرکرنا باژیری مويسلئ ژلایئ بریتانیا فه ل چریا ئیکئ ١٩١٨ دهنگ و باسین وی نامینن و هیچ به لگه یه ک ژی د دهست مه ناکه قیت کو زانیاریه کا دووپاتکری دوان ده مان

بوو، ژبهه فئی چهندی عهبدولهره زاق دکه فیته به رامبهه دوژمنایه تیا ئوسمانی و ئیتیحادیان، و چه ندین پلان ژبو رازیرکنا وی ژلایئ وان شه هاتینه هافیتن، پشتی نه شیان فئی چهندی بکهن، پلانین دویرتیخستن و کوشتنا وی کرینه، لی ئهف ههوله هه می نه شیان نافبری ژنارمانجین وی یین نه تهوهیی و که سایه تی پاشگهز بکهن، به لکو پتر ئه و هاندایه کو دهست ب کومکرنا چه کداران بو هه فکاریا لهشکه ری روسی دبه ره یی جهنگی دا بکهت، ههروه سا دهست ب په یوهندی و ئیکخستنا به ره یی هه فیدژئی دهوله تا ئوسمانی بکهت، و سه ره نجامئ فئی په یوهندیین باش دگه ل سه رکرده یین دی یین بزافا رزگار یخووازا کورد ل پارچین دی یین کوردستانئ هه بوو، زیده باری په یوهندیین وی یین باش دگه ل ریکخستین ئه رمه نی، لی دفی یه کی دا گفاشتن ل سه ر وی هه بوون کو دفیت په یوهندیین وی دگه ل ئه رمه نان خوشین، لهوما عهبدولهره زاق به درخان ب هه ز و ئاره زوو یا خو نه شیا ریکخستنه کا تهمام ل وان په یوهندیان بکهت، و به رسنگئ وی دوژمناتیان ئه رمه نان ل هه مبهه کوردان براوه ستیت، لی هه می هه ولین وی دبئ ئه نجام بوون و نه بوونه جهئ به رده و امیا سوز و تاگریا روسیا ژبو وی، به لکو پشتی کار ب عهبدولهره زاقی نه ماین ب راشکاوانه و دنامه یه کا فه کری دا بو وی دیارکرن کو کاری ته دنافا لهشکه ری روسی دا نه مایه و یئ ئازادی کیقه بچی، لی ئهف چهنده ژئ نه بوونه ئه گه ری راوه ستیانان بزاف و چالاکیین وی تا وه ره کورنا وی ل ساللا ۱۹۱۸، ل گور وان پیزانینین ب دهست مه که فیتین کو پتر جهئ دووپاتیی نه، ژبهه هه بوونا دیده فانیین رویدانا مرنا وی، وه سا باس دکهن کو ژلایئ سه رانین ئوسمانیان ل مويسلئ هاتیه ژههرکرن و ب وی ئه گه ری وه ره کریه، و هوسا کوردان ئیک ژکه سین گرنگ و کاریگه ره ژدهست دا.

. په راویژین روهنکری :

(۱) ل فیری ئه گه ره هه فبه ره کین دئ بیته ۱۸۶۵، لهوما دبیت مهه دنافه را گوتنا وی دا هه بن، ئانکو یا دووپاتکری و هه فبه رکرن دنافه را هه ردوو دان پیدانا دبیته ۱۸۶۴.

(۲) ل ساللا ۱۸۵۵ ل ئیستانبولئ ژدایک بوویه، ژبلی زمانئ تورکی شه هه زایی دزمانین عه ره بی و فارسی و فه ره نسئ دا هه بوویه، پوستئ فه رمانبه ری هه ره مه زن دپه ره له مانی دا وه رگریه ئه وی ل ساللا ۱۸۷۷ هاتیه فه کرن، پاش پوستئ مه زنی نفیسه ری ره گه زناما تورکی وه رگریه، ههروه سا پوستئ داواکاری گشتی و بریکاری وه زارتا نافخو وه رگریه، ساللا ۱۸۹۰ پوستئ حاکمئ ئیسته نبولئ (سه روکن شماره داریا مه زن) وه رگریه و تا ساللا کوشتنا وی ۱۹۰۶ دوی پوستی دا مابوو، بو پتر پیزانینا ل سه ره که سایه تیا ردوان پاشای و رویدانا کوشتنا وی و فه ری ژین رویدانئ، بزفره : یاسین سه ره ده شتی، کوشتنی ریزوان پاشا و کهوتنی به درخانیه کان له ئه سته مبول به دوادا چونکی دیکومیتتاریانه، سلیمانی، ۲۰۲۰.

(۳) ئیسماعیل کورئ محمه ده ئاغا کورئ عه لی ئاغایه، ساللا ۱۸۹۱ ل گوندئ چهریقئ ل کوردستانا ئیرانئ ژایک بوویه، پشتی مرنا بابئ وی و برایئ وی جه عفه ره ئاغا ساللا ۱۹۰۵، سمکو دبیته ئاغای هوزا شکاک کو ئیک ژ ناف و دهنگترین هوزین ده فه ری بوون، کو ل ئیستانبولئ ژئ فئ هوزئ ناف و دهنگین خو هه بوون، ژبانیه کا سه خت و دژوار و پری رویدان ده ربا زکریه، چه ندین شوره ش و بزاف دژئ دهوله تا ئیرانی ئه نجام دینه، ساللا ۱۹۳۰ ب بوویسه یه کا رژیما په هله وی یا ئیرانئ ل شنو ده پته تیرورکرن. بو پتر پیزانینا سه باره ت سمکوئ و په یوهندی وی ب عهبدولهره زاق به درخانئ، بنیره : فاخر حسن گولی، سمکوئ شکاک و شوره شا وی دبه لگه نامین ئیرانی دا، چاپخانا سپریز، دهوک، ۲۰۱۰؛ سه پد که مال ئیراهیمی، سمکو، سلیمانی، ۲۰۱۲؛ محمد رسول هاوار، سمکو (ئیسماعیل ئاغا شکاک)، سلیمانی، ۲۰۰۵؛ فاخر حه سه ن گولی، سمکوئ شکاک ریبه ری ته فگه ره رزگار یخووازا گه لی کورد، و: شقان قاسم حسن، چاپخانا هه وار، دهوک، ۲۰۱۳.

(۴) و دهنده ک ژیده ران دا دکهنه کومه لا (گیهاندن یان غیخاندی).

(۵) ل گور چه ند به لگه نامه یه کا دبیت به ری فی به روارئ قوتابخانه هاتیه ته فه کرن، و روژا ۲۲ چریا ئیکئ به روارا فه کورنا وی ب فه رمی بیت، ژبهه کور د کوما به لگه نامه یین HR.SYS. ۶۹۵. ۱/۳ - ۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹ هه می ل سه ره چه وانیا فه کورنا وی و بزافین عهبدولهره زاقی بو فه کورنا وی به حس دکهن، هه ره ژ مه ها گولانئ نامه دنافه را به رپرسین ئوسمانی و نوینه ره و بالیوژین وی سه باره ت فه کورنا قوتابخانئ ژلایئ عهبدولهره زاقی فه هاتینه به حس کورن.

لیستا ژێدەران :

تیک: بەلگەنامەییـن (BOA) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

نەبەلافکری یـین:

- BOA, BEO, HR_SYS, D.no:694, G.no:225
- BOA, BEO, HR_SYS, D.no:694, G.no:226-1
- BOA, BEO, Y.A- HUS, D.no:264, G.no: 05-205
- HR_SYS, 6.05-1/694- BOA, BEO,
- BOA, BEO, HR_SYS, D.no:694, G.no:224-1
- BOA, BEO, DH_ŞFR, D.no:45, G.no:215
- BOA, BEO, DH_ŞFR, D.no:556, G.no:62-1

دوو: نامەییـن ماستەری

- محەمەد، هەستیار محمد عەلی سەید، سیاسەتی پووسیای قەیسەری بەرامبەر بە کورد (۱۸۵۰-۱۹۱۴) لیکۆلینەووەکی میژووی-سیاسی، نامە ی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ۲۰۰۹.

سـن: پەرتوکی ب زمانی کوردی

- ئەمین، نەشیروان مستەفا، کوردو عەجەم میژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران، چ ۳، چاپخانە ی پوون، سلێمانی، ۲۰۰۷.
- جلیل، جەلیل، بیرەوهری عەبدوپەزاق بەرخان، و: شوکۆرمستەفا، بۆلاوکراوی ئاراس، هەولێر، ۲۰۰۰.
- جەلیل، جەلیل، هەندێ سیمای ژبانی کومەلایەتی و سیاسی و کۆلتووری کورد لە کوتایی سەدە ی نۆزدەهەم و سەره تە سەدە ی بیستەمدا، و: ئەنوەر قادر، چ ۲، چاپخانە ی کارو، سلێمانی، ۲۰۰۶.
- سۆفی، هێما، سمکۆ (بارودوخی سیاسی پۆژھەڵاتی کوردستان لە نیوان سەلەکانی ۱۹۰۵-۱۹۱۸)، چاپخانە ی پۆژھەڵات، هەولێر، ۲۰۲۲.
- سەردەشتی، یاسین، کوشتی ریزوان پاشا و کەوتنی بەردخانێهەکان لە ئەستەمبۆل بە دواداچوونیکێ دیکۆمیتارییە، سلێمانی، ۲۰۲۰.
- عەبدوڵلا، دکتور نەجاتی، گەپان بەدوای مرواری ناوادرانی کورد و کوردناسی، کتیی دووهم، بەرگی یەكەم، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ۲۰۲۲.

- قادری، محەمەد صالح، عەمەرخانی شکاک لە سەرھەڵدانی سمکۆو تا کۆماری کوردستان (۱۹۰۶-۱۹۴۶)، بۆلاوکراوی ئەکادیمیای کوردی، ستانبول، ۲۰۲۱.

- کەمال مەزھەر، کوردو کوردستان لە بەلگەنامە نەپتێهەکانی حوکمەتی بەریتانیادا، ئامادە کرن عەبدوڵا زەنگەنە، شەھلا تاهیر، بەرگی یەكەم، چ ۲، چاپخانا گرین گلوری- لوبنان، ۲۰۰۹.
- گولی، فاخر حەسەن، سمکۆیی شکاک ریبەری تەفگەر رزگار یخووازا گەلی کورد، و: شفان قاسم حسن، چاپخانا هەوار، دھوک، ۲۰۱۳.
- گولی، فاخر حسن، سمکۆیی شکاک و شورەشا وی دبلگەنامیـن

(۱) یوسف ئەبکارو فێچ ئوربیللی تیک ژ زانا و روژھەلاتناسیـن پووسە یـین دبیاقتی زمان و رەوشەنبیری کوردی دا، دنیفا تیکێ ژ چەرخێ بیستنی کارکری، و ب رەنجا وی یا تایبەت ل سالا ۱۹۵۹ و بو تیکەم جار پشکەکا تایبەت ب خویندتیـن کوردی ل ئەکادیمیا زانستیـن سوڤیتی ل لینینگراد هاتە فەکرن، و بو سەرۆکایەتی فێ پشکێ هاتە هەلبژارتن، بزفرە جلیلی جلیل، نەھضە الأکراد..... ص ۱۸۷-۱۸۶.
(۲) ئەو ئەلفووبی و فەرھەنگا ئوربیللی دانای، پشتی سالیـن ۱۹۱۹- ۱۹۲۰ بو ئەگەرێ هاندانا کومەک ژ رەوشەنبیریـن کوردان مینا (خەلیل خەیاالی، محەمەد ئەمین) کو ئەبجەدیا کوردی لاتینی بدانن، هەلبەت ئەف پێشداچوونە ژبوی رەنج و ماندوویوونا عەبدوپەزاق بەدرخانی فەدگەریت.

(۳) جەنگی جیھانیـن تیکێ ل تیرمەھا سالا ۱۹۱۴ بەرپابوو دنابھەرا دوو بەرھیان دا : بەرھیی (ئیمپراتوریەتا ئوسمانی-ئەلمانی- ئیمپراتوریەتا نەمساوی ھنگاری- بولگاریا..)، و بەرھیی ھەفپەیمانی (بریتانیا - فەرھنسا - روسیا)، ل ۱۱ چریا دوویـن ۱۹۱۸ ب سەرکەفتنا بەرھیی ھەفپەیمانی ب دوماھیک هات.

(۴) ئیدوارد ویلام چارلس نوئیل، سیاسەتمەدار و روژھەلاتناس و ئەفسەرێ بریتانی ب پلەیا میجەر، ل دەمی بیرەوهریـن خو یـین روزانە دنافا ھیزا لەشکەری د نقیسی ل دەمی ھەوا بریتانی بو سەر میزوبوتامیا بو ماوہیی شەش سالان، شارەزایی د زمانی فارسی دا ھەبوو و شارەزایی ژیانا ھوزایەتی بوو، و دەھاتە ھژمارتن شارەزا د کاروباریـن ھوزا بەختیاری یا کوردی، ل دەم و پشتی جەنگی جیھانیـن تیکێ ھاتیە کوردستانی و گرنگی ب وەرگرتنا زانیاریا ل سەر کوردان دبواری دیروک و کەلتور و دەفەران دایە، و دگەشتا خودا چەندین چاقینکەفتی وسەرەدان بو دەفەرین جودا ئەنجا داینە، و پەرتوک ل سەر کوردان نقیسیە، بو پتر پیژانیـن ل سەر گەشتین میجەر نوئیلی بزفرە : نوئیل، یاداشتەکانی مەیحەر نوئیل لە کوردستان، وەرگیران: حسین ئەحمەد جاف- حسین عثمان، بەغدا، ۱۹۸۴؛ - کەمال مەزھەر، کوردو کوردستان لە بەلگەنامە نەپتێهەکانی حوکمەتی بەریتانیادا، ئامادە کرن عەبدوڵا زەنگەنە، شەھلا تاهیر، بەرگی یەكەم، چ ۲، چاپخانا گرین گلوری- لوبنان، ۲۰۰۹.

(۱۰) وەسا دیارە لەشکەر و کەتیبەییـن سەر سنوری ژ کوردان پیکھاتبوو، لەوما کار ژبوی بھیزکرنا ھزرا نەتەواپەتیـن ل نافا وان دا دەھاتە کرن.
(۱۱) ئەو ریکەفتنامەیا نەپتیی بو ئەوا دماوہیی جەنگی جیھانیـن تیکێ ل ۱۶ گولانا ۱۹۱۶ دنابھەرا ھەردوو دەولەتیـن ھەفپەیمان (بریتانیا و فەرھنسا)، پاشان نوینەری روسیا وەزیری دەرڤە (سازانوف) ژێ ھاتیە بەستنی، تیدا ئەردیـن دەولەتا ئوسمانی ب سنی رەنگیـن جودا ل سەر نەخشەییەکی ل سەر خو دابەشکریـن، لـن پشتی شورەشا ئوکتوبەرا ۱۹۱۷ ل روسیا سەرکەفتی، خالیـن وی ریکەفتنامەییـن ھاتە ئاشکەرا کرن.

ملخص

عبدالرزاق بدرخان ونشاطه السياسي إبان الحرب العالمية الأولى ١٩١٤-١٩١٨
 يعد عبدالرزاق بدرخان أحد أهم الشخصيات الكردية المعروفة مع بداية القرن العشرين، إذ قدم خدمة جيدة للحركة التحررية القومية الكردية، إذ يعد المخطط والمهندس في رسم العلاقات الكردية الروسية، ولعل هذا الأمر راجع إلى كون عبدالرزاق بدرخان قد عمل دبلوماسياً في الدولة، فهيات له تلك الظروف الفرصة للتعرف على الدبلوماسيين الروس في الدولة العثمانية، فضلاً عن ذلك فقد كانت له علاقات جيدة مع بعض التنظيمات الأرمنية، فهياً كل ذلك الظروف المناسبة في طلب المساعدة من الروس للقيام بنشاطه السياسي في المناطق الكردية المتأخمة للأراضي الروسية، ويبدو أن هذا الموقف تجاه الدولة العثمانية قد جاء نتيجة لعاملين أساسيين هما: الدافع القومي لدى عبدالرزاق بدرخان، والثاني جاء بعد أن تم إغلاء عبدالرزاق من منصبه في الدولة العثمانية ومصادرة ممتلكاته ونفيه فيما بعد لاسيما بعد مقتل رضوان باشا.

تأتي أهمية الدراسة في محاولة لإظهار دور عبدالرزاق بدرخان في رسم العلاقات الكردية الروسية خلال فترة أحداث الحرب العالمية الأولى ١٩١٤-١٩١٨.

كما وتهدف الدراسة إلى إبراز دور الكرد في هذه الفترة للخروج من نير حكم الدولة العثمانية التي كانت تسيطر على الجزء الأكبر من كردستان، وفي محاولة لإقناع أبناء جلدته للخروج من تحت هيمنة العثمانيين من خلال دخول في تحالف مع الروس من أجل نيل الحقوق السياسية والقومية للكرد.

الكلمات الدالة: عبدالرزاق بدرخان، الكورد، روسيا، الأرمن، الحرب العالمية الأولى

Abstract

Abdulrazzaq Badirkhan and his political activities during the First World War 1918-1914

Abdulrazzaq Badirkhan is one of the important well-known Kurdish Politician in the beginning of twenty centuries, he was a designer of a Kurdish-Russian relations, this was a result of Abdulrazzaq's diplomatic position in the state as he attempted to know Russian diplomat in the Ottoman state as he had great relations with some of Armenian organizations he took every opportunity to get Russian permission to do political activities in the Kurdish areas in Russia, this attitude to the Ottoman State conducted as a result of some political factors such as Abdulzahaq's nationalistic consideration and his political position in the Ottoman state also the confiscation of his property and later his exile particularly after killing Rdawan Pasha.

The significance of this study is related to the role of Abdulrazzaq Badirkhan as a designer of Kurdish-Russian political relations in this key and sensitive period of contemporary history as it was among in the first world war events.

the main objectives of this study is to show the significance role of Kurds to rescue themselves under the Ottoman rulers which were controlled the largest part of Kurdish during this period and it attempts to show his role to endeavor his people to get out under the Ottoman domination through making an alliance with Russia in order to get his people's political and nationalistic rights.

Keywords: Abdulrazzaq Badirkhan, Kurds, Russia, Armenians and the First World War.